

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra sociologie

Daniela Büchlerová

**Avantgardní myšlení v české architektuře a
kultuře bydlení**

Avant-garde Theories in Czech architecture and culture of living

Diplomová práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

OBSAH

I. ÚVOD.....	2
II. SOCIOLOGIE BYDLENÍ.....	5
Sociologie bytové politiky.....	5
Studium bydlení z hlediska vývoje obyvatelstva a proměn domácností.....	8
Bydlení a společenství.....	11
Sociologie architektury	12
III. ARCHITEKTONICKÁ AVANTGARDA.....	15
CIAM.....	15
Karel Teige a česká avantgarda.....	16
Nejmenší byt jako společenská otázka.....	22
Kolektivní dům.....	30
Kolektivní domy v Československu.....	32
Koldům v Litvínově.....	32
Kolektivní dům ve Zlíně.....	35
Soutěže na domy s minimálními byty.....	37
Epilog avantgardy.....	44
Avantgardní „enviromentalisté“.....	48
Karel Honzík : Necessismus.....	49
Karel Honzík a téma životního slohu.....	53
Ladislav Žák.....	61
Avantgarda po roce 1948.....	65
IV. POVÁLEČNÁ SÍDLIŠTĚ–ZDEFORMOVANÉ IDEJE AVANTGARDY.....	67
Východiska.....	67
Athénská charta CIAM.....	68
Corbusierovo Zářící město jako příklad modernistického urbanismu.....	71
Podoba socialistických sídlišť.....	73
Sídliště ve světovém kontextu.....	77
Problémy nového obytného prostředí.....	77
Jane Jacobsová a kritika modernistického urbanismu.....	81
Přínosy a perspektivy.....	83
V. ZÁVĚR.....	86
Literatura.....	89

I. ÚVOD

„Jako se povaha člověka jeví z čar jeho písma, tak se jeví povaha společnosti z linií staveb, měst, drah, ale dokonce i z linií přírody, která je společností lidskou přetvářena.“¹

Architektura je samozřejmou a všudypřítomnou součástí lidského života. Obklopuje a determinuje život člověka, ovlivňuje lidské chování, jednání, myšlení i celý životní způsob. Způsob bydlení, které je jakýmsi „obsahem“ architektury, je významným svědkem historie lidstva, záznamem a výrazem proměn společnosti v průběhu tisíciletí. Společnost a architektura jsou v úzkém vzájemném vztahu, a jejich dvojstranné ovlivňování vytváří zajímavý studijní materiál pro sociology, na což se pokouší upozornit i tato práce.

Zásadní souvislosti mezi strukturou společnosti a její kulturou bydlení si uvědomují již badatelé předminulého století a v průběhu století dvacátého se z tohoto spojení stala seriózní vědecká disciplína označovaná jako sociologie bydlení.

K rozvoji sociologie bydlení značnou měrou přispěl neutěšený stav rychle se rozrůstajících velkých evropských měst, v nichž vlivem migrace chudých vrstev za prací nastala počátkem 20. století rozsáhlá bytová nouze a značné sociální problémy. Řešení bytové situace městské chudiny se stalo celospolečenskou otázkou.

Do diskurzu o bydlení pro sociálně slabé a o nové podobě územního rozvoje měst se zapojila také meziválečná avantgarda, mezinárodní kulturní a vědecké hnutí vyznávající levicový pohled na svět. Otázky bydlení a architektury propojené s nutností revoluční změny společnosti se postupně staly ústředním teoretickým tématem avantgardistů. Představitelé architektonické avantgardy podléhají různým sociálně politickým utopiím, na jejichž základě vytvářejí vize ideální organizace bydlení a sídel pro nového člověka budoucnosti. Jejich plánem na řešení bytové

¹ viz Honzík, 1946, s. 64

otázky se stává koncept kolektivního bydlení, který má zároveň poskytnout základ pro strukturní přeměnu kapitalistické společnosti v „socialistickou“. Z původně utopických představ formulují teoretický koncept vědecké architektury vycházející nejen z technických předpokladů, ale i z poznatků o člověku a společnosti, rozpracovávají koncepci nového typu architektury i urbanismu, jež bude podmíněna zásadní sociální metamorfózou. Zásadní postavou takzvané vědecké architektury i koncepce kolektivního bydlení je český historik a teoretik umění Karel Teige.

V práci deskriptivního charakteru, jež předkládáme, usilujeme o shrnutí a analýzu činnosti české architektonické avantgardy a opíráme se právě o osobnost Karla Teigeho, který byl jejím vůdčím představitelem. V ústřední části práce na rozboru části rozsáhlého Teigeho díla týkajícího se bytové otázky a jejích sociologických aspektů demonstrujeme ideje, východiska i vývoj avantgardního hnutí. Kromě Teigeho tvorby stojí za pozornost dnešního sociologa také teorie českých avantgardistů z pozdějšího období, které směřovaly od architektury k širším souvislostem životního prostředí člověka a jeho chování v rámci něj. Představíme proto dílo Ladislava Žáka, který se zabýval obytným prostředím, a větší prostor věnujeme rovněž Karlu Honzíkovi zaměřujícímu se na životní způsob a také na problémy spotřeby.

Dalším cílem práce je ukázat, jakým směrem se ubíraly ideje architektonické avantgardy po druhé světové válce a jak se měnily v průběhu složitého dvacátého století. Pokusíme se popsat deformaci inspirativních východisek avantgardistů v principy hromadné výstavby panelových sídlišť socialismu, jež skutečně neztělesnila představy o vyšší kultuře bydlení. Sídlště, která jsou dnes domovem třetiny obyvatel České republiky, se stala architektonickým i společenským problémem, který namísto splnění snu o ideálním domově budoucnosti přinesl společnosti mnohé nepředvídané a dosud nevyřešené problémy.

Podobně rozporuplné je také dědictví modernistického urbanismu, jehož zásady vycházely rovněž z pera příslušníků architektonické avantgardy, a jímž se prakticky řídila organizace městské výstavby v druhé třetině 20. století. Nový typ

územního plánování, jehož výsledkem jsou také již zmiňovaná sídliště, měl z problematiky urbanizovaných světových velkoměst vytvořit takzvaná zahradní města produkující zdravého a spokojeného člověka, tento záměr se však zcela nenaplnil. V poslední části práce popíšeme jeho klady i zápory a uvedeme nejvýraznější kritické ohlasy.

Základním cílem naší práce je kromě popisu pozoruhodných a inspirativních myšlenek osobností českého kulturního a vědeckého života první poloviny dvacátého století podat vícerozměrný pohled na problematiku avantgardistické utopie, který by představoval sociologický přesah teorie architektury a zdůraznil provázanost otázek architektury a společnosti.

II. SOCIOLOGIE BYDLENÍ A JEJÍ SUBDISCIPLÍNY

Bydlení je složitý systém tvořený nejen technickými, ale také ekonomickými, přírodními a sociálními aspekty, které jsou spolu navzájem propojené a na sobě závislé. Sociologie bydlení v užším slova smyslu je funkční a interakční teorie bydlení. Funkční pojetí chápe bydlení jako soubor řady různě uspořádaných činitelů, které slouží k uspokojování lidské potřeby bydlení. Interakční teorie se zabývají vztahy a interakcemi mezi obydlím a bydlícími, mezi obydlím a vnějším okolím či mezi obyvateli navzájem.

Bytová otázka² je velmi starým společenským problémem, sociologie bydlení je však disciplínou poměrně novou, jež vznikla až po 2. světové válce. Otázky bydlení a s ním související sociální problémy se vyostřily v době velké industrializace a překotné urbanizace Evropy a USA. Zpočátku se zájem soustřeďoval na bytovou otázku nižších sociálních vrstev a řešení její neuspokojivé situace. Po vzniku sociologie bydlení jako samostatné vědecké disciplíny se předmět zkoumání rozšířil na otázky bydlení všech sociálních vrstev a obecně na vztahy, které determinují způsob bydlení nebo jím jsou determinovány. Definovaly se okruhy zkoumání a vytvořily se různé vědecké přístupy v rámci tohoto oboru.³ Základní čtyři směry, jimiž se ubírá sociologické zkoumání v této oblasti, jsou:

1. sociální procesy spojené s bytovou politikou
2. bydlení a rodina
3. bydlení a společenství
4. bydlení, kulturní vzorce a hodnoty.

Sociologie bytové politiky

Jeden z přístupů sociologie bydlení se zabývá sociálními rolemi a procesy, které vystupují v procesu stavby a distribuce bytů. Bývá označován jako sociologie

² Označení *bytová otázka* použil poprvé B.Engels v roce 1873 v titulu své práce *Zur Wohnungsfrage* (K bytové otázce), česky vyšlo jako Engels, B.: *K bytové otázce*, Praha, Svoboda 1949

³ pojem sociologie bydlení není dnes již všeobecně přijímán, hovoří se namísto toho např. *o sociologickém či sociálně antropologickém přístupu k bydlení* – srov. Musil, 2005

bytové politiky a předmětem jeho zkoumání jsou zejména ekonomické, politické a státoprávní aspekty uspokojování lidské potřeby bydlení. Průkopníky tohoto přístupu byli se svými výzkumnými pracemi především američtí sociologové R.K. Merton, C. Bauerová, M. Jahoda či H.C. Selvin. Základním souhrnným dílem sociologie bytové politiky je soubor studií přednesený v roce 1950 na sympoziu „Social Policy and Social Research in Housing“⁴ v USA, jejímž organizátorem byl již zmíněný klasik americké sociologie R.K. Merton. Byla zde uvedena například analýza různých rolí aktérů procesu stavby a rozbor jejich složitých vztahů. Autoři tohoto směru se dále opakovaně zabývají rozhodovacími procesy při výstavbě měst, činnostmi bytových úřadů a plánováním výstavby.⁵ Zkoumají, jak jsou vymezeny role státu a jiných veřejných institucí v oblasti bydlení. Popisují různé modely bytových systémů, bytových politik, jako součásti variant různých druhů sociálního státu.

Kořeny studia sociálních souvislostí a důsledků bytové politiky sahají až do 19. století, období překotné industrializace a rozvoje měst. Životní podmínky nových a sociálně slabých obyvatel měst k sobě poutají pozornost společenských badatelů, kteří začínají zkoumat sociální, hospodářské, demografické i zdravotní důsledky intenzivní migrace venkovanů do měst. Na základě těchto výzkumů vznikaly návrhy na různá řešení neudržitelné situace nových urbánních celků. Jako jeden z nejžhavějších problémů vyžadující neodkladné komplexní řešení se ukázalo právě bydlení městské chudiny.

Z dobového diskurzu vzešly dvě základní otázky: jak postavit co nejrychleji dostatečný počet obydlí pro městské přistěhovalce; a dále, jak by měla tato obydlí vypadat. Podle odpovědi na druhou otázku se již v druhé polovině 19. století myslitelé rozdělili do dvou skupin. První z nich byli zastánci, řekněme, občanských forem bydlení, kteří podporovali tradiční rodinu s obvyklým rozdělením rolí žijící ideálně v rodinném domě disponovaném opět tradičně s ohledem na klasický ustálený způsob života. V druhé skupině se sdružili propagátoři takzvaných

⁴ vydané jako: R.K. Merton, P.S. West, M. Jahoda, H.C. Selvin: Social Policy and Social Research in Housing, in: Journal of Social Issues, VII, č.1-2, 1951.

⁵ např. M. Meyerson, E.C. Banfield: Politics, Planning and the Public Interest. Glencoe, 1955.

socialistických forem bydlení, jež předpokládaly zásadní změny v uspořádání rodinných vztahů, na jejichž základě pak bylo za nejvhodnější způsob bydlení stanoveno bydlení kolektivní s vyloučením tradiční domácnosti z obydlí.

Toto zjednodušené a radikální rozdělení zůstalo však pouze na úrovni ideologické. Ve skutečnosti se pro nejnižší sociální vrstvy stavěly primitivní, nedostatečně vybavené nájemní domy s miniaturními byty, z nichž se vytvářely substandardní městské čtvrti⁶ charakteristické sociální patologií.

O činnosti zastánců kolektivního bydlení a jejich výsledcích budeme podrobně psát v následujících kapitolách.

Sociální bytová výstavba se tak stala klíčovým předmětem zkoumání disciplíny, kterou jsme nazvali sociologií bytové politiky. Význam a především rozsah sociální výstavby zásadně vzrostl v období po 2. světové válce. Tehdy se znovu objevila bytová nouze, kterou však tentokrát, narozdíl od bytové krize vzniklé po 1. světové válce, státy dokázaly v rámci své sociální politiky poměrně uspokojivě řešit. Státem organizovaná výstavba nájemních bytů se stala významným doplňkem výstavby soukromé. V socialistických státech se pak tento přirozený poměr ve financování výstavby dokonce změnil v opak a stavby soukromých investorů zůstaly pouze okrajovou záležitostí. Vznikla tak možnost centrálního plánování rozvoje měst i menších obcí, která skýtala neobyčejné možnosti pro architekty, urbanisty i sociology, ty však byly až na malé výjimky promarněny.

Garanti sociální výstavby – většinou stát nebo obce – potřebovali pro správné fungování bytového systému informace sociologů o vstupních potřebách a požadavcích lidí a kolektivů na nová obydlí; a rovněž informace typu zpětné vazby o účincích nových bytových souborů na jejich obyvatele i na okolní společnost, o jejich adaptaci na nové obytné prostředí, o změnách v jejich způsobu života. Potřeba takovýchto informací byla jedním ze stimulů rozvoje sociologie bytové politiky v poválečných desetiletích.

V dnešní době se situace kolem bytové otázky velmi změnila, role státu ve výstavbě je dnes zanedbatelná, a přestože i nadále existují a budou existovat různé

⁶ pojem *substandardní* viz Musil, 2005

typy sociálních bytů, vedoucí úlohu ve výstavbě nových obydlí plně převzali soukromí investoři. Stále však zůstávají aktuální některé oblasti zkoumání sociologie bytové politiky, zejména problém vztahů mezi regulováním sociálních procesů v oblasti bydlení a urbanismu a spontánními ekologickými procesy⁷, které zkoumal již Merton ve čtyřicátých letech a po něm například Z. Pióro či S. Ossowski v letech šedesátých.⁸ Tito badatelé poukazovali na fakt, že ani v plánovaných obytných celcích nelze zamezit přirozeným procesům třídního a etnického míšení a v jejich další analýze viděli možnosti řešení některých problémů se sociálně nežádoucími jevy.

Studium bydlení z hlediska vývoje obyvatelstva a proměn domácností

Dalším ze zaměření sociologického studia bydlení je zkoumání souvislostí mezi proměnami rodiny a domácnosti a trendy v bydlení. Tento okruh zájmu úzce souvisí se studiem bytové politiky, a sociologie zde může poskytnout zásadní informace pro plánování obytných celků. Zejména v centrálně plánovaných společnostech socialistického bloku byla role sociologů v této oblasti velmi významná, neboť svými výzkumy nahrazovali informace, které v tržním hospodářství poskytuje trh. Sociologové analyzovali struktury domácností a rodinných cyklů a spolu s demografy poskytovali podněty pro další výstavbu.

Cílem sociologického studia vývoje rodin a domácností z hlediska jejich bydlících zvyklostí je zjistit objektivní bytové potřeby různých skupin společnosti. Reflektovat a odhadovat tento vývoj je důležité pro popis strukturálního napětí⁹ na bytovém trhu a možnosti jeho odstranění. Tato větev sociologie bydlení je hojně zastoupena především studii zabývajícími se vztahy mezi domácnostmi – reprezentovanými nejčastěji rodinami s dětmi - a obydlími.

Již v 19. století britský kulturní antropolog Lewis H. Morgan považoval stavební formy za integrální součást společenského života a formy obydlí označoval za

⁷ srov. Musil, 2005, s. 214

⁸ in Merton, R.K.: *The Social Psychology of Housing*, in *Current Trends in Social Psychology*. Pittsburgh 1948; Pióro, Z.: *Ekologia społeczna w urbanistyce*. Varšava 1962; Ossowski, S.: *Organizacja przestrzeni i życie społeczne w przyszlých osiedlach*. Varšava 1967.

⁹ srov. Musil, 2005, s. 216

dokumenty o způsobu uspořádání rodiny v průběhu historie.¹⁰ Podobně viděl lidskou stavební činnost i Karel Teige, vůdce české architektonické avantgardy, který hovořil o jakési „grafologii bydlení“, tedy o tom, že bydlení je záznamem činnosti společnosti. Čeští architektoničtí avantgardisté se vůbec dosti podrobně zabývali fungováním domácností v rámci obydlí a jeho racionalizací. Ztotožnili se s myšlenkou, že bydlení je výrazem života určité společnosti. Mezi předchůdci a inspirátory této subdisciplíny sociologie bydlení tak nalezneme funkcionalismus a strukturalismus první poloviny 20. století. Zejména v konceptu „funkcionálního bydlení“, který se zabývá vzájemnou přiměřeností rodiny a obydlí našla sociologie bydlení své silné téma.¹¹ Po vlně zájmu avantgardistů z 20. a 30. let zažilo téma funkcionálního či jednoduše funkčního bydlení renesanci ještě v 50. a 60. letech, kdy byla na této myšlence postavena koncepce sídlišť.¹²

Sociologové se při zkoumání vztahů mezi domácností a obydlím zaměřili především na studium užívání bytů, režim jejich obyvatel ve vztahu k využití bytů a rovněž na proces adaptace člověka na obydlí a naopak.¹³ V dnešní době se výzkum v této oblasti ubírá směrem k jemnějšímu kvalitativnímu popisu interakcí rodin či domácností s obydlím, teoretikové se soustřeďují na rozdílné způsoby adaptace mezi lidmi z odlišných sociálních, profesních i etnických skupin. Průkopníkem tohoto přístupu k problematice bydlení byl Chombart de Lauwe, který se svou ženou na konci 50. let vydal práci¹⁴, v níž předestřel myšlenku o tom, že „různost potřeb netkví jen v rozdílných hmotných podmínkách, ale i v různých typech kultury, v různých ideologických směrech, které určují myšlení lidí“¹⁵. Tato teze se nám dnes při naší úrovni informovanosti a všeobecných vědomostí o světě může zdát samozřejmá, avšak v době, kdy se teprve formovaly etnocentrické a interakcionistické teorie byla silně působivá.

¹⁰ Morgan, L.H.: Praveká společnost, Praha 1954.

¹¹ srov. Musil, 1971, s. 18-27

¹² pojem *sídliště* je na tomto místě míněn v nejužším slova smyslu jako urbanistický koncept kumulované bytové zástavby s velkou obytnou kapacitou, viz např. sídliště Invalidovna.

¹³ teorii bydlení jako adaptace na obydlí vytvořil již ve 40. letech americký sociolog Svend Riemer

¹⁴ Chombart de Lauwe, P.H.: *Famille et Habitation I,II*. Paris 1959-60.

¹⁵ viz Musil, 2005, s. 217

Chombartovo dílo se stalo impulsem k rozvoji výzkumu bydlení z historicko-sociologické perspektivy. Sociologové začali podrobněji analyzovat různé historické formy obydlí v souvislosti se životním způsobem jejich obyvatel a s dobovými společenskými strukturami. Významně se v tomto ohledu zapsal do dějin sociologie bydlení Norbert Elias. Ve své knize o dvorské společnosti¹⁶ se jako první pouští do rozboru uspořádání obytných prostor z hlediska příslušnosti jejich obyvatel k určité společenské vrstvě. Eliasovy výklady o rozdílnosti užívání obydlí v závislosti na společenském postavení a rovněž postřehy o pojmu soukromí a jeho stoupajícím významu v moderní civilizaci byly pro další směřování této sociální disciplíny klíčové. Na Eliasovy výklady navázala řada autorů, mezi jinými například P. Gleichmann¹⁷, který pokračoval v analýze historického vývoje přizpůsobování obydlí člověku, a jeho proměny vysvětloval rostoucím významem soukromí v životě lidí. Pod tímto vlivem se badatelé zaměření na studium vztahů mezi bydlením a domácnostmi začali výrazněji zabývat změnami ve vztazích mezi členy domácnosti a jejich dopady na bydlení, a tento směr bádání zůstává aktuální i dnes.

Po významných změnách ve struktuře rodiny a domácnosti, ke kterým došlo především v poslední čtvrtině 20. století, byly současnými německými sociology H. Häussermannem a W. Sieblem v roce 2001¹⁸ popsány jako hlavní aspekty vlivu na proměny způsobů a organizace bydlení tyto faktory: 1. liberalizace morálních představ v sexuální oblasti, 2. rostoucí blahobyt a působení sociálního státu umožňující bydlení jednotlivců a matek s dětmi, 3. vznik nové životní fáze poloviční samostatnosti mezi vystěhováním z rodičovských bytů a vstupem do trvalého zaměstnání, což vede k experimentování se životním způsobem a způsobem bydlení, 4. změna společenské situace žen, která je patrně nejvýznamnější soudobou změnou působící na způsob bydlení obyvatel západní Evropy.

¹⁶ Elias, N.: Die höfische Gesellschaft, 1969

¹⁷ srov. Musil, 2005, s. 218

¹⁸ Häussermann, H., Siebl, W: Soziologie des Wohnens. München 2001.

Jiným tématem spadajícím do popisované subdisciplíny sociologie bydlení, které bylo dříve poměrně hojně rozvíjeno u nás i v zahraničí, je výzkum vztahů mezi jednotlivými formami bydlení a chováním jejich obyvatel a jejich postoji k obytnému prostředí tvořenému různými druhy obydlí.¹⁹ Sociologové se zde snažili zjistit, popsat a vyložit jaké efekty má na své obyvatele bydlení v rodinných, výškových, nájemních, kolektivních či jiných domech. Má-li druh obývaného domu vliv na mezilidské vztahy svých obyvatel; jak vypadá a čím se liší provoz domácnosti v konkrétním typu domu; nebo jak jsou utvářeny postoje lidí k různým obydlím a obytným souborům.²⁰

Bydlení a společenství

Další tematický okruh přístupu k sociologickému studiu bydlení se zabývá otázkami urbanismu a tvorby – ať už přirozené či umělé – lokálních společenství. Tento směr se rozvíjí po 2. světové válce spolu s rozvojem urbanismu jako zásadní součástí teorie architektury. Při pohledu na současná města živelně se v posledních dvou stoletích rozvíjející, vznikla potřeba ve veřejném zájmu regulovat výstavbu ve smyslu kvantitativním, ale i kvalitativním. Tedy získat kontrolu jak nad vzhledem a uspořádáním nové zástavby, tak i nad jejím „obsahem“. Bylo zjištěno, že plošné rozložení sociální skladby obyvatel měst je významným faktorem ve fungování společnosti, a proto by bylo vhodné nějakým způsobem utváření lokálních komunit regulovat. Začalo se usilovat o jakési humanizování výstavby měst, omezení jejich chaotického růstu a snížení vysoké mobility obyvatelstva. Pro tyto účely byl vytvořen koncept výstavby tzv. obytných okrsků (anglicky neighbourhood nebo units), které měly být vytvářeny jak novými sídlištěmi, tak rovněž v rámci staré zástavby. Obytný okrsek byl chápán jako prostorově vymezená a oddělená část města se základním vybavením pro uspokojení denních potřeb svých obyvatel, jejímž jádrem byla obvykle škola.²¹ Tato funkční koncepce

¹⁹ srov. Musil, 2005, s. 218

²⁰ V ČR se touto problematikou zabýval např. J. Musil (1971) nebo L. Macková (Macková, L.: Byty a obyvatelé v typové výstavbě. Praha 1969), v zahraničí Dahlström (Švédsko) či Herlyn (Německo).

²¹ srov. Musil, 2005, s. 219

„plánovaného sousedství“ pak byla často vyplňována ještě dalšími sociálně politickými účely. Takto vytvářené umělé lokální komunity se měly stát nástrojem k promíchání sociálních a etnických skupin, které by vedlo k odstranění problematických sociálně homogenních lokalit.

Obytné okrsky se staly na dlouhou dobu základní organizační jednotkou při plánování měst. Sociologové na tento vývoj reagovali odsudkem urbanistů jako propagátorů romantických utopií a kritizovali je za neznalost forem městského života. Popisem společenských struktur soudobých měst se snažili vyvrátit přesvědčení o tom, že lze vytvořit „plánované sousedství“ a zamezit jím sociální segregaci. Dokazovali, že prostorová koncentrace lidí stejného smýšlení, kultury či etnika je přirozenou potřebou.²² Postupem let urbanisté od koncepce obytných okrsků upustili, a přestože je dnes otázka problematických sociálně homogenních lokalit stále stejně palčivá, její řešení se hledá jinde.

Studium vztahů mezi bydlením a společenstvím je jako směr sociologického bádání dnes již takřka opuštěn, zůstává pouze na úrovni popisu sociální skladby lidských sídel a zákonitostí tohoto složení.²³

Sociologie architektury

Posledním z tradičně uváděných odvětví sociologie bydlení je přístup orientovaný sociálně-antropologicky zaměřující se na studium bydlení jako výrazu hodnot a kulturních vzorců. Tímto směrem se začali sociologové obracet v 70. letech 20. století, poté co vyspělé západní společnosti již byly schopny uspokojit poptávku svých občanů po bydlení, a výzkumný zájem se tudíž upřel z problémů kvantity bydlení k otázkám jeho kvality. Zajisté i pod dobovým vlivem antropologie a kulturologie v sociálních vědách se teoretikové zaměřili na formy bydlení různých specifických skupin lidí. Sociologové i architekti opouštějí vnější,

²² Byla zde připomínána myšlenka R.E.Parka o přirozené potřebě bezpečí, která je realizována blízkostí kulturně či jinak blízkých lidí.

²³ výraznou osobností urbanisticky zaměřené sociologie bydlení je španělský sociolog Manuel Castells, který své názory v mnohém vycházející z Engelsovy Bytové otázky a z marxismu shrnul v knize *La question urbaine* (Castells, M.: *La question urbaine*, Paris 1972); mezi další významné autory tohoto směru patří E. Pfeil, H.J.Gans – oba publikovali zásadní práce v 60. letech; Ch.Hamnet – na počátku 21.století

globální pohled na bydlení a všechny jeho aspekty, rezignují na ambice vytvořit ideální univerzální model formy obydlí, způsobu jeho obývání i organizace jeho výstavby; zřikají se tak snah modernistů, avantgardistů či funkcionalistů vytvořit ideální společenský model bydlení, který bude lidem naordinován shora. Naopak se obracejí ke konkrétním potřebám, zvykům, odlišnostem malých sociálních skupin. Tento starší směr zkoumání s novým názvem *sociologie architektury* (objevuje se až od počátku 21. století)²⁴ pojímá budovy a jejich uspořádání jako symbolický výraz sociálních, politických, psychologických a náboženských principů, z čehož vyplývá jeho respekt ke konkrétním specifikům a nechuť k sumarizujícím pohledům a řešením.

Bydlení a typy obydlí se staly předmětem zkoumání známých antropologů. Například C. Lévi-Strauss na analýze obydlí postavil svou koncepci společností založených na domech, v níž na základě uspořádání domu popisuje vnitřní sociální členění společností, jejichž strukturu nelze historicky doložit.²⁵

Významně se do historie této disciplíny zapsal také americký antropolog A. Rapoport,²⁶ který pomocí antropologických metod provedl sociologický výzkum kulturně odlišných měst z hlediska uspořádání prostoru. Komparativně studoval města muslimská a města severoamerická, na jejichž případech pak ukázal, že struktura společnosti, struktura rodiny a hodnoty obyvatel určují prostorové uspořádání domů, čtvrtí i celých měst.²⁷ Na půdě klasické sociologie se k otázkám bydlení z perspektivy blízké sociologii architektury vyjadřuje A. Giddens svou teorií strukturace, kde zohledňuje denní aktivity lidí v prostoru, pomocí nichž jsou jedinci socializováni; a rovněž P. Bourdieu ve svém konceptu habitu, když hovoří o tom, že lidé produkují složky hmotného prostředí, které pak působí jako socializační faktor na jejich děti, a tím dochází k reprodukci habitu.

²⁴ termín viz Champy, 2001; Schäfers, 2003

²⁵ srov. Lévi-Strauss, C: *Anthropology and Myth*, Oxford 1987

²⁶ srov. Rapoport, A.: *House of form and Culture*, Engelwood Cliffs 1969; *The meaning of the built environment*. Beverly Hills 1982

²⁷ srov. Musil, 2005, s. 221

Současná sociologie architektury nachází inspiraci v módní problematice národních, etnických či jiných identit a obrací se k otázkám specifických kultur bydlení. Jeden z představitelů tohoto vědeckého směru B. Schäfers definuje novou disciplínu pomocí pěti otázek, na něž si sociologie architektury odpovídá: „1. Jak se pomocí staveb minimalizují negativní vlivy přírodního prostředí a naopak posilují lidské aktivity? 2. Jak se vyvíjejí stavby v rámci civilizačního procesu, jehož ústředními složkami je domestikace a poměšťování? 3. V jakém politickém a ekonomickém rámci se staví? 4. Jak působí budovy na průběh sociálních interakcí a sociálních procesů obecně? Jakou roli v tom hrají znaky a systémy symbolů? 5. Jak se vyvíjí pracovní pole architekta, jak se mění role architekta?“²⁸

Na předchozích stranách jsme stručně popsali předmět zkoumání sociologie bydlení i jejích subdisciplín a rovněž nastínili jejich vývoj. Z hlediska zaměření této práce nás nejvíce zajímá funkční teorie bydlení spadající do druhého z popsaných okruhů studia sociologických souvislostí bydlení, jejímiž začátky a formováním ve 20. a 30. letech 20. století se budeme zabývat v následujících kapitolách. Jako nejvhodnější označení myšlenkového proudu propojující teorii architektury se sociologickými aspekty bydlení jsme zvolili zavedený pojem avantgardní architektura, pro její představitele pak avantgardisté, podle mohutného evropského kulturního hnutí v době po 1. světové válce, k němuž se ideově hlásili. Sami tvůrci tohoto směru užívali ve svých pracích termín architektonická avantgarda, svou profesní a ideovou organizaci ale nazvali obecněji jako modernistickou: Congrès International d'Architecture Moderne. Mezinárodní orgán avantgardistů, který bývá nazýván pouze zkratkou CIAM se stal významným činitelem v dějinách architektury, urbanismu ale také sociálních věd, neboť se systematicky zabýval kulturou bydlení na podkladě výsledků sociologického bádání.

²⁸ viz Musil, 2005, s. 221

III. ARCHITEKTONICKÁ AVANTGARDA

CIAM

V roce 1928 se na zámku La Sarraz u švýcarského Lausanne sešli významné osobnosti moderní avantgardní architektury a levicově orientovaní teoretici umění i sociální vědci, aby ustavili mezinárodní organizaci, která by prosazovala názory architektonické avantgardy. Tak byl založen Congrès International d'Architecture Moderne (Mezinárodní kongres pro moderní architekturu), pro který se vžila zkratka CIAM, a jeho výkonná složka Mezinárodní komitét pro realizaci problému soudobé architektury - Comité International pour la Réalisation du Problème d'Architecture Contemporaine (CIRPAC). Tento spolek měl pak po několik desetiletí výrazný vliv jak na teorii architektury a názory na bytovou politiku vyspělých evropských zemí, tak i na mezinárodní politické levicové hnutí.

V La Sarraz byly formulovány základní teze moderní architektury i ideový rámec další činnosti CIAMu, které byly publikovány v manifestu.

Další kongres moderní architektury, který byl z hlediska svého konkrétního dopadu na širší veřejnost patrně nejvýznamnější, se konal roku 1929 ve Frankfurtu nad Mohanem a jeho tématem byl nejmenší byt. Jedním ze závěrů kongresu bylo pověření českého myslitele a kulturního organizátora Karla Teigeho napsáním souhrnné práce o problematice nejmenšího bytu. Tak tedy vznikla nejslavnější Teigova kniha *Nejmenší byt* (1930), která je zřejmě vůbec nejzásadnějším ideovým produktem organizace CIAM.

Třetí kongres byl uspořádán roku 1930 v Bruselu a setkání mělo za téma jednak opět stále aktuální minimální byt a dále otázky regulačních a zastavovacích plánů obytných čtvrtí.

Jako příští místo setkání CIAM byla určena Moskva, která byla jakousi mekkou avantgardních architektů, neboť se tu na pozadí socialismu dařilo realizovat obytné experimenty, o nichž se ve zbytku světa většinou pouze uvažovalo. Kongres se tu však nakonec zrealizovat nepodařilo, což již věštilo nástup stalinismu a změnu

myšlenkového kurzu ve společenských vědách i v architektuře. Náhradním místem konání kongresu se staly řecké Athény.

K setkávání avantgardních architektů pod hlavičkou CIAM/CIRPAC docházelo ještě mnoho let, než se roku 1959 názory i pracovní dráhy členů natolik rozešly, že bylo rozhodnuto CIAM rozpustit. Po dobu existence CIAM se uskutečnilo jedenáct kongresů s bohatými a vlivnými závěry, členy CIAM byly vedoucí osobnosti moderní architektury a působení tohoto seskupení zanechalo výraznou stopu v dějinách architektury a umění.²⁹

Karel Teige a česká avantgarda

Chceme-li se zabývat českou avantgardní architekturou či obecně českým myšlením o sociálních aspektech bydlení, musíme vyjít od osobnosti Karla Teigeho, klíčové postavy levicové kulturní scény meziválečného Československa. Tento absolvent dějin umění na pražské Karlově univerzitě roku 1920 zásadním způsobem vstoupil do českého kulturního ruchu založením uměleckého spolku Devětsil, společenství mladých avantgardních umělců, kteří usilovali zejména o zjednodušení, „zlidštění“ a zpřístupnění umění nejširšímu lidovému publiku. Právě ve sborníku Devětsilu formuloval Teige statí *Nové umění proletářské* program nové umělecké generace. Členem Devětsilu zůstal až do roku 1932 a v letech 1927-30 také redigoval Revui Devětsilu známější pod zkratkou ReD. V roce 1929 spoluzakládal Levou frontu, spolek levicově smýšlejících intelektuálů, který se v podstatě stal nástupcem Devětsilu. Svoje veřejné působení pak zakončil ve Skupině surrealistů, kam vstoupil v roce 1934.

Karel Teige se ve své tvorbě i veřejné činnosti orientoval zejména na oblast architektury, angažoval se v mezinárodní organizaci pro avantgardní architekturu CIAM, v Československu pak spoluzaložil Svaz socialistických architektů (1933), a byl také redaktorem časopisu Stavba. Od roku 1938 do roku 1950, kdy zemřel, se věnoval téměř výhradně dějinám umění a tvorbě koláží a stáhl se z veřejného života. Přesto se nakonec stal obětí štvavé kampaně komunistického režimu,

²⁹ srov. Teige, K.: 3. mezinárodní kongres moderní architektury v Bruselu, in Stavba IX, 1930-1931, s. 105-114

zejména pro svou příslušnost k meziválečné avantgardě, a rovněž kvůli dílku *Surrealismus proti proudu* (1938) kritizujícímu sovětské politické procesy a sovětskou kulturní politiku.

Jak už bylo řečeno, upíral Karel Teige významnou část své pozornosti na otázky architektury a bydlení; zabýval se jednak z čistě kunsthistorického hlediska architekturou jako souhrnem užitých umění, více se ale zajímal o její sociální aspekty. Což bylo do velké míry dáno jeho poměrně radikálním levicovým smýšlením.

Jeho teorie architektury byla nejprve vymezena protiklady poetismu a konstruktivismu.

Zastavme se nyní u pojmu konstruktivismus, jehož autorem sice není sám Teige, ale popišme, jaký mu dává obsah.

Konstruktivismus není pro Teigeho dalším v řadě –ismů a módních uměleckých slohů, nýbrž je to nové pojetí umění a plán na novou organizaci společnosti. V jeho základech stojí popření dosavadního umění, tak jak jej lidstvo po tisíciletí chápalo, a deklarace jeho zániku. Teige i další radikální konstruktivisté tvrdí, že tradiční dekorativní umění se svou estetikou zaniklo a bylo nahrazeno uměním průmyslovým a tzv. mechanickou, nebo také strojovou estetikou. „Ony speciální formy řemesel, nazývané uměním, nutno chápati jako určitou etapu v dějinném vývoji, nástupem mechanické civilizace a dnešní společnosti postupně překonávanou.“³⁰ Teige by se dokonce rád zřekl i samotného slova *umění*, nenachází však jemu vhodný ekvivalent. Konstruktivismus by měl být novým uměním odvíjejícím se výhradně od lidských potřeb a jim sloužící. Řídí se přesvědčením, že krásné je to, co je užitečné. Teige to vystihuje slovy: „nová mechanická estetika žádá, aby forma byla podmíněna funkcí“³¹. Zde už se objevuje také velmi významný termín funkce, který je později základem celého velkého myšlenkového proudu v humanitních vědách. Zjednodušeně řečeno novým uměním v duchu konstruktivismu je tedy pouze to, co je užité a má svou

³⁰ viz Teige, K.: K teorii konstruktivismu, in: Stavba VII, 1928-29, s. 7-12, 21-24

³¹ viz Teige, K.: Mechanická krása, in Stavba VIII, 1929-30, s. 11

praktickou funkci v životě člověka. Ideálně se tyto teze uplatňují právě na architekturu, která byla dosud chápána jako spojení a vrchol řemeslných i dekorativních umění. Zde se mají naplno projevit myšlenky o novém uspořádání světa artikulované mechanickou estetikou.

Pro ilustraci uveďme Teigeho citaci, která velmi pěkně dokumentuje zpuštěné pocity příslušníka mladé „konstruktivistické“ generace v pohledu na výdobytky generací předešlých; známý revoluční pocit mladého člověka, že svět začíná teprve jím a vše, co bylo, je staré a překonané: „Housle, ..., symbol dokonalé krásy technické formy, jsou mrtvou formou a mrtvým nástrojem. Jsou nástrojem šumařů, nástrojem hudebního subjektivního romantismu. Moderní konstruktivní hudba neshoduje se s nejednoznačností houslí, favorisuje jiné nástroje a žádá preciznost zvuku....Aeroplán Goliath je technickou formou, která krásou svých proporcí dojíká a přesvědčí každého....Je to jasná a radostná krása konstruktivismu a je tu patrna nadřazenost této konstruktivní krásy matematické povahy nad veškerým uměním manufakturních civilizací.“³²

Tento výklad teorie konstruktivismu nás vede k Teigeho ústřední myšlence vědeckého umění a architektury. Teige se zpočátku své dráhy v letech 1922-23 inspiroval francouzským velikánem Le Corbusiérem, od kterého převzal koncepci tzv. purismu, který usiloval o potlačení subjektivity architekta a plné rozvinutí autonomních potřeb stavby. Le Corbusiére v jisté době uvažoval i o tom, že by architektura mohla vzniknout jen z matematických výpočtů³³, nakonec však nedokázal opustit estetiku krásy, a nestal se skutečně konstruktivistickým tvůrcem. A tak se z někdejšího stoupence stal zapálený kritik: V roce 1929 se na stránkách časopisu *Stavba* odehrála vášnivá polemika mezi Corbusiérem a Teigem nad Corbusiérovým projektem *Mundanea*, jež Teige zkritizoval pro inspiraci v klasické architektuře, neschopnost opuštění tradiční myšlenky zlatého řezu a celkový odklon od konstruktivismu.

³² viz Teige, K.: *Mechanická krása*, in *Stavba VIII*, 1929-30, s. 12

³³ srov. Švácha, 2000, s. 15

Původní koncepci purismu Teige pod vlivem sovětských avantgardních architektů skupiny OSA zradikalizoval, a začal architekturu popisovat jako vědní disciplínu. Koncem dvacátých let je pro něj ideální architektura pouze racionální vědou beze stop umění a uměleckých řemesel založená na nové stavební technice a industrializaci. Pod pojmem věda, jak nepřímo vyplývá z Teigeho prací z dvacátých let, pak vidí zejména laboratorní či experimentální prověřování hypotéz, prognóz i utopií. Pro toto pojetí architektury jako experimentální vědy mu byla inspirací právě činnost zmíněných sovětských architektů skupiny OSA (Ginzburg, Burov, Leonidov, Pasternak a další), kteří pracovali v moskevském vědeckém ústavu CIT na pozadí jednoho velkého společenského experimentu, kterým byl Sovětský svaz. Jejich program nové konstruktivistické architektury označovaný také pojmem „sociální kondenzátor“ si kladl za jeden z cílů vytvářet domy jako stroje na urychlení vývoje společnosti od buržoazního individualismu k socialistickému kolektivismu.³⁴ Teige se s jejich tvorbou seznámil v časopise *Sovremennaja architektura* a při své cestě do Sovětského svazu v roce 1925.³⁵ Koncept architektury jako vědy pak položil na ideovou bázi marxismu a využil ke kritice kapitalistické společnosti.

Jako protipól konstruktivismu stojí Teigemu poetismus. Tuto distinkci je možno zjednodušit na protiklad objektivity a subjektivity, ratia a emoce, vědy a umění. Poetismus jako umění života, umění žít a užívat, nedefinovatelný lyrismus, jež je „svobodný a bezhraničný, nezná předpisů ani zákazů“,³⁶ a konstruktivismus s neosobním charakterem řídící se přísně vědeckými zákony. Tento systém polarit formuloval Teige na přelomu let 1923 a 1924 a již od počátku se jej snažil postavit na sociologickou bázi, vyložit ho jako důsledek boje mezi starým buržoazním a novým komunistickým světem. Konstruktivismus a poetismus byly v Teigových představách rovnocennými póly lidské produktivity, které se mají doplňovat. Na konstruktivistickém základě by měla být postavena umělecká tvorba sloužící nějakému praktickému účelu jako je například architektura, naproti tomu

³⁴ srov. Švácha, R.: Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hilského, in: Umění XLIII, 1995, s.134-148

³⁵ srov. Švácha, R. : Sovětský konstruktivismus a česká architektura, in: Umění XXXV, 1988, s. 54

³⁶ viz Teige, K.: Poetismus in Host, III, 1923-24, s. 197-204

žánry určené k emočnímu vyžití člověka – malířství, poezie, apod. – mají naplňovat poetistický program. A tímto programem je především konec profesionálních umělců a umění jako druhu povolání, poetistické umění může a má tvořit i přijímat každý.³⁷

Koncept poetismu uplatňuje Teige i v teorii architektury. O symbióze těchto dvou paradigmat ve stavitelství a kultuře bydlení má pozoruhodné představy nabývající až snivě konkrétní podoby. V rámci konstruktivistických měst by existovala speciální zábavní místa, „magická místa nové poezie“ či „Magic City“, která by obyvatelé navštěvovali v případě potřeby relaxace: „Veliké skluzavky projížděly by celou plochou prostranství, skrze hlavní restauraci, odevšad viditelné, využívající rozmanitých výšek budov a pavilónů. Jednotlivé atrakce co nejrozmanitější, aby se využilo všech pohybových možností. Efektní atrakce optické a fonetické, barevné reflektorické hry v pohybu, základním elementem takové Magic-city je pohyb...“³⁸

Teigeho koncept „nového umění“ z první poloviny dvacátých let, jehož podstata byla zjednodušeně načrtnuta v předchozím odstavci, se postupně dostává do střetu s většinou architektů sdružených ve spolku Devětsil.

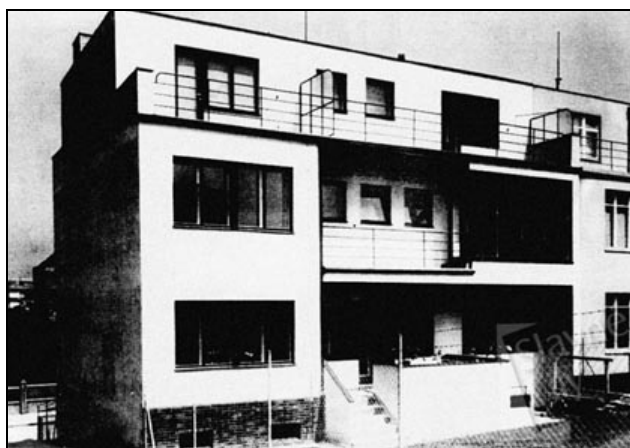
Také Teige však prodělává názorový vývoj. V roce 1930 sice spoluzakládá Levou frontu, společenství levicových intelektuálů s cílem prosazování socialistické kultury, která je nástupcem Devětsilu; seznamuje se však také s novým uměleckým směrem surrealismem, který je vlastně organickým pokračováním poetismu, z nějž již vyprchal nezdolně optimistický duch doby poválečné, a vnikl do něj výrazný vliv fascinace lidským podvědomím, a stává se členem Surrealistické skupiny (1934).

U Teigeho se pod vlivem surrealismu objevuje výraznější zájem o psychologické působení architektury na člověka. Jeho dřívější bipolární koncept poetismus - konstruktivismus se začíná proměňovat na surrealismus – funkcionalismus. Přejít od konstruktivismu k funkcionalismu je zajímavým

³⁷ srov. Teige, 1970, str. 254-61

³⁸ viz Teige, K.: O humoru, clownech a dadaitech, Sršatec, IV, č.38-40, 1924

výsledkem Teigových autokorekcí dřívějších extrémních názorů, které sám nyní charakterizuje jako jednostranně preferující praktické a ignorující psychologické funkce architektury. Funkcionalismus přináší syntézu všech funkcí na vědeckém podkladě tak, aby se „byť stal místem, které podporuje psychickou koncentraci a poskytuje materiální a emocionální komfort.“³⁹ Výsledkem Teigeho sebekritiky a revize dřívějších postojů je kniha *Sovětská architektura* z roku 1936, v níž jako hlavní chybu konstruktivismu popisuje jeho jednostranné zaměření na utilitarismus a technicismus a pomíjení nároků lidské duše, emotivity a podvědomí. Konstruktivismus je tedy třeba nahradit širší teorií architektury postavenou na vědeckém základě avšak s ohledem na vnitřní lidské potřeby, kterou navrhuje nazývat funkcionalismem.⁴⁰

Obr.1: Vila Karla a Jany Teigových; Jan Gillar 1937-38, zdroj: www.slavnevilky.cz

Teigeho ústředními a pro dějiny umění nejpřínosnějšími tématy jsou architektura - čili souhrn výtvarných umění - jako věda; a průmysl s jeho produkty jako umění. Teige byl fascinován průmyslem, který podle něj nastupuje v moderní době místo řemesel a dekorativního umění, a věnoval mu velké množství svých

³⁹ viz Teige.-Kroha, 1969, s.34 n.

⁴⁰ V *Sovětské architektuře* je také popsána deziluze z vývoje architektury v Sovětském svazu směřující od asketického konstruktivismu k inspiraci barokem, empírem a klasicismem, od koldomů k feudalizujícím palácům. Teige zde také přiznává krach avantgardistického projektu minimálního obydlí, v jehož rámci se nepodařilo vyřešit otázku bytové krize.

srov. Karel Teige: *Sovětská architektura* in Teige, Kroha: *Avantgardní architektura*, Praha 1969

prací. Je okouzlen vědeckým rozvojem, který podporuje převzetí vlády funkcionalismu nad formalismem klasického parnasistního umění slohů; vyzdvihuje jako moderní uměleckou hodnotu „estetiku stroje“, jež říká: Krásný je výrobek, jenž byl vytvořen nejúčelněji, s hospodárností a precizností, bez jakýchkoliv zřetelů estetických.“⁴¹

Nejmenší byt jako společenská otázka

Nejrozsáhlejším Teigovým dílem je kniha s názvem Nejmenší byt z roku 1932, v níž do detailů zpracovává své teorie o souvislostech architektury a života společnosti.

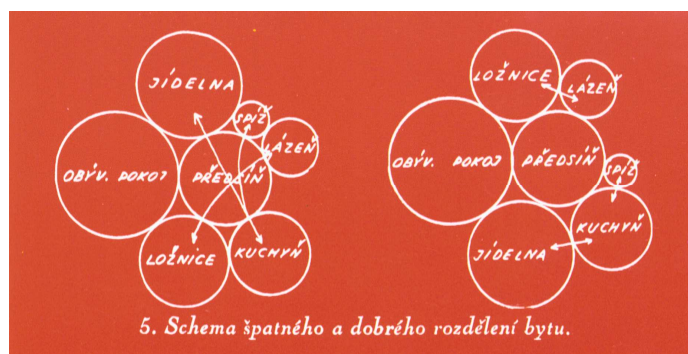
Konstruktivismus definuje architekturu jako vědu, podle Teigeho vědu sociální. Architektura slouží účelům, ale také sama nové vytváří. Stává se kritikou života doby a společnosti. Architektonická tvorba podléhá změnám sociálního řádu, je úzce spjata se životním způsobem lidí (Teige dodává třídy) „Její sociální funkcí je, býti společenskému životu tím, čím plánovitě regulované řečiště jest pro tok řeky.“

Obytná i průmyslová architektura je problémem nejen technickým, ale i sociálním a politickým. Například bytová krize je jasným příkladem problému sociálního plynoucího z otázek architektonických a přesahujícího do roviny politické. Architektura se nemá podřizovat společenské a technické poptávce a skutečnosti, ale má ji naopak aktivně organizovat a spoluvyvíjet. Teige v duchu marxismu vyžaduje jednotný plán na rozvoj společnosti, jenž by ukončil epochu anarchie individualistických zájmů bez racionální organizace tak, aby rozmach průmyslu a architektury působil v zájmu civilizačního blahobytu.⁴²

Ústředním tématem se v počátcích organizované evropské architektonické avantgardy stává problém bytové nouze. Karel Teige se ujímá role hlavního teoretika a mluvčího avantgardistů v této otázce. Podrobně studuje a popisuje různé aspekty bytové krize od obecně společenských fenoménů až po konkrétní řešení prostorových dispozic vhodného bytu pro chudé.

⁴¹ viz Teige, K.: Konstruktivismus a likvidace umění, Disk II, 1925, s.4-8

⁴² srov.Teige, K.: K teorii konstruktivismu, in: Stavba VII, 1928-29

Obr. 2: Karel Honzík, Diagram špatného a dobrého rozdělení bytu, 1929,
zdroj: Teige, K.: Nejmenší byt, Praha, nakl.V.Petr 1932

V době po první světové válce nastala ve všech vyspělých evropských státech intenzivní bytová krize. Lidé z nemajetných vrstev se v nebývalém počtu stěhují do měst za prací a vzestup městské populace je natolik rychlý a navíc sociálně nevyvážený, že je města nejsou schopna přirozeně vstřebat, a na periferiích vzniká množství obydlí, která nesplňují základní kulturní a hygienické podmínky pro existenci člověka. Potřeba řešení problému bydlení pro nejchudší se stává jedním z velkých témat doby.

Důvody vzniku bytové nouze jsou jistě různé a poměrně složité. Nebudeme se tedy jimi zabývat globálně, budeme se soustředit spíše na Teigův pohled na danou problematiku reprezentující obecné postoje architektonické avantgardy.

Teige vysvětluje bytový nedostatek sociální strukturou městského obyvatelstva. Tvrdí, že krize není způsobena poválečným populačním růstem, ale sociální strukturou měst, v nichž prudce vzrostlo procento chudých, rekrutující se jednak z nově přišedšího venkovského obyvatelstva, jednak z proletarizovaných původních středních stavů městských. Není tedy podle Teigeho problém v nedostatku bytů obecně, ale v nedostatku levných bytů, na něž by dostačovala kupní síla populace. Polemizuje tak se znovu aktuálním Malthusovým populačním zákonem, který hovoří o tom, že populaci, rostoucí geometrickou řadou, po překonání určité meze nutně dochází zdroje, které rostou pouze řadou aritmetickou.⁴³

⁴³ srov. Teige, 1932, s. 43

K řešení bytové krize byla nucena přistoupit společnost na úrovni měst i celých státních celků. Způsoby řešení byly různé, avšak většinou neuspokojivé. Československo přijalo v roce 1920 zákon na podporu stavebního ruchu, který sanoval zejména výstavbu nových rodinných domů; některá velkoměsta, jako například Vídeň, začala stavět vlastní městské činžovní domy s malými byty; jinde situaci řeší samotní zaměstnavatelé chudých budováním bytových kolonií v blízkosti továren. Patrně nejvyspělejším plánem na výstavbu bytových kolonií bylo anglické *Hnutí pro zahradní města* vzniklé z iniciativy několika průmyslníků. Bytová nouze je zde řešena vystěhováním dělníků z města do domů v satelitních obytných koloniích. Zahradní města jsou jedním z nejpovedenějších typů továrních kolonií.⁴⁴

Tyto projekty jsou však terčem kritiky Teigeho i dalších příslušníků hnutí architektonické avantgardy. Nelíbí se mu zejména tržní základ, na kterém je bydlení pro chudé postaveno; v případě vídeňských nájemních domů kritizuje výdělečnost tohoto podniku, a formuluje tak jednu ze zásad své bytové teorie: bydlení jako základní existenční nutnost by nemělo být zdrojem výnosu pro kohokoliv. Na továrních dělnických koloniích mu vadí motivace jejich vzniku, kterou je zvýšení výkonnosti dělníků, a tedy opět směřování k většímu zisku majitele obydlí. Architektonická avantgarda vidí řešení bytové nouze ve výstavbě tzv. nejmenších bytů a, jak píše Teige, v „socialisaci“ domů.⁴⁵ Pod tímto pojmem si máme představit nejspíše snížení nájemného a přizpůsobení podmínek najímání bytů méně majetné většině.

Nejmenší byt je v pojetí avantgardistů vsutku revoluční formou bydlení, která zcela mění způsob života svých obyvatel. Nejmenší byt, jak by bylo možné usuzovat z názvu, neznamena jen redukci běžného obydlí v prostoru, není zmenšeninou měšťanského bytu v horší kvalitě, ale úplně jiným konceptem. Základní zásady pro projektování minimálního bytu jsou minimální plocha a maximální bydlitelnost. Obyvatel takového bytu by měl mít stejný komfort jako

⁴⁴ srov. Teige, 1930, s. 34 n. a Teige 1932, s. 54

⁴⁵ srov. Teige, 1930, s. 39 nebo Teige 1932, s. 46

obyvatel bytu patricijského, ale bez zbytečného přepychu. Náklady na výstavbu by měly být nízké díky vyšší industrializaci stavby, její typizaci a hromadné výrobě.

Nejmenší byt se bude od tradičního měšťanského bytu lišit v některých dispozicích. Podle avantgardistů se změnil životní styl lidí a také jejich rodinné vztahy, čemuž se obydlí musí přizpůsobit. Byt se stává pro nižší sociální vrstvy především místem k přenocování, neboť dělníci mají dlouhou pracovní dobu, a navíc se výrazně zvýšila zaměstnanost žen. V proletářských vrstvách přestává existovat tradiční rodina s klasickou dělbou práce mezi ženou pečující o domácnost s dětmi a mužem zaměstnaným mimo domov. Rodiny se také zmenšují, jednak kvůli nižšímu počtu dětí, jednak kvůli slábnutí rodinných vazeb mezi vzdálenějšími příbuznými a tendenci uzavírat se do rámce nukleární rodiny. Teige v této souvislosti hovoří také o zesílené individualizaci jedinců i generací, která vyvolává prohloubení psychické distance a potřebu menších obytných prostorů pro individualizované jednotlivce.⁴⁶ Takto uvažované téma individualizace je nám dobře známo z konce 20. století, a je tedy otázkou, zda jde skutečně o dobově aktuální problém, nebo je-li to stále přítomný jev v duši společnosti svědčící o neustálém souboji mezi kolektivitou s altruistickými cíly a individuálními zájmy jedinců tvořících kolektiv společnosti. V rámci avantgardistických teorií je ale polarizace individuum-kolektiv zajímavá ještě svou značnou rozporností. Komunistická ideologie, o níž se celá avantgarda opírá, je, jak dobře víme, v přímém a naprostém rozporu s jakoukoli ideou individualismu a emancipace jedince. Je tedy skutečně pozoruhodné, jak například Teige na jednom místě *Nejmenšího bytu* píše o individualizaci jedinců jako o veskrze kladném procesu, kterému je třeba vhodným řešením prostoru vyjít vstříc, a jinde na mnoha stranách rozvíjí vizi budoucnosti v kolektivních domech, kde se budou takřka všechny činnosti vykonávat společně a kde bude pro osamocенého člověka vyhrazen pouze čas spánku či krátké relaxace. Pro Teigeho je takováto rozpornost názorů, jež oba

⁴⁶ srov. Teige, 1932, s. 234

obhájí s podobnou intenzitou, dosti příznačná; a snad i proto jsou jeho práce tak zajímavé a vybočující z průměru.

Téma změny charakteru tradiční rodiny a tříštění mezilidských vazeb je oblíbené nejen mezi sociology, ale zabývají se jím podrobně i teoretikové architektury, a rovněž pro avantgardisty je zásadní. Široké rodinné vazby slábnou a zanikají, jak už bylo mnohokrát popsáno, zejména vinou vzestupu měst a urbanizace. Přesun venkovských obyvatel do větších urbánních celků za prací s sebou nese zpřetrhání jejich původních příbuzenských vazeb. Život ve větším obytném celku je pak pro pěstování hlubších a plošnějších vazeb na rodinné příslušníky ve své podstatě nevhodný. Je zřejmé, že město poskytující svým obyvatelům anonymitu a zároveň i možnost větší autenticity nevyzývá k sociálním vazbám podle rodinné příslušnosti, svým prostorovým uspořádáním i relativní izolovaností svých obyvatel v rámci velkokapacitních domů - téměř bez společných prostor s možností i nutností setkávání - nevede k pěstování takových vztahů; a vlastně nepodporuje ani vznik žádných jiných. Nejspíše se ale mezi městskými obyvateli tvoří vazby podle profesních, sociálních a kulturních statusů. Daří se vztahům, které lze prohlubovat bez potřeby bezprostředního styku i na dálku, ty se pak stávají fenoménem dnešní doby. U takovýchto vztahů však nehraje podstatnější roli příslušnost člověka k obytnému celku městskému či vesnickému; ale jistá odcizenost příznačná pro větší města jejich rozkvět přece jen podporuje více. Zůstává však otázkou, zda lze takovéto „dálkové“, řekněme přímo „internetové“ kontakty mezi lidmi vůbec považovat za vztahy. Naproti tomu tradiční venkovská sídla jsou po staletí organizována podle příslušnosti svých obyvatel k určité rodině. Lidé jsou si zde blíží v prostoru i čase, vládne tu jistá uniformita možností, a tedy i potřeb a způsobů jejich uspokojování. V konglomerátu rodinných domů se zahradami, v nichž se povětšinou odehrává život venkovských lidí, je těžké, ba nemožné izolovat se už jen z hlediska prostorového. Podívejme se ale, jak obvykle vypadají nové stavby venkovských domů, do nichž se v současné době vystěhovávají obyvatelé měst: typická pro ně bývá vysoká bariéra oddělující jejich pozemek od pozemků ostatních, bránící pohledům zvenčí, která jim má zajistit

jejich obvyklé „bytové“ soukromí. Městští lidé si s sebou na venkov přinášejí nový pojem soukromí.⁴⁷

Vraťme se nyní k bytové otázce, jež hýbe společnostmi ve 20. a 30. letech, a proberme podrobněji řešení, které nabízí autoři hlásící se k architektonické avantgardě.

Jak už bylo uvedeno, odpovědí na bytovou nouzi je podle mladých avantgardistů budování tzv. nejmenších bytů, jež budou založeny na maximálním zekonomizování a zefektivnění prostorových dispozic a umístěny v tzv. kolektivních domech. Jejich revoluční podstata je však v předpokladu, že z bytu budou vyřazeny všechny hospodářské funkce. To znamená, že v jednotlivých bytech nebudou prostory určené k vaření, praní nebo jiným domácím pracím ani pro další zabezpečení chodu domácnosti. Individuální rodinná domácnost jako taková zanikne a bude nahrazena kolektivními zařízeními, které se budou starat o všechny hospodářské a provozní potřeby obyvatel bytů. Tyto činnosti budou centralizované ve společných prostorách domů. Byt se tak stane pouze místem odpočinku svých obyvatel a přestane již být „břemenem“, které musí nést buď placené služebnictvo, nebo neplacené ženy obyvatelky. Teige ale dále nijak nepopisuje, jak konkrétně a prostřednictvím čí práce se s tímto „břemenem“ vyrovná zázemí kolektivních domů; má zřejmě utopickou ideu, že nadále už bude pro své občany domácí práce obstarávat jednoduše bez bližší specifikace společnost. Tím se dotýkáme jádra úvah avantgardistů o nové kultuře bydlení. Otázka bytová je pro ně otázkou sociální, a řešit by ji tedy měli na vědecké bázi sociologové, garantem řešení by měl být stát. Jako zásadní společenský problém by bydlení mělo být plánováno a rovněž i realizováno centrálně státem. Teige pak formuluje primární požadavek pro řešení bytové krize, jímž je ustavení „práva na bydlení“ pro každého; které bude zajišťováno tím, že bydlení dále nebude obchodní komoditou a výstavba nových příbytků se nebude řídit rentabilitou. Tyto

⁴⁷ Na tomto místě je zajímavé uvést další z radikálních názorů K. Teige: Teige v *Nejmenším bytě* (s.53n.) tvrdí, že pro architektonickou avantgardu je rodinný dům zcela zastaralý typ obydlí. Jednak proto, že nelze postavit moderními technikami, a především v něm není možné moderně řešit bytový provoz (srov. představa o uspořádání nejmenšího bytu). Rodinný dům se zahradou na okraji města pak považuje za zastaralý atavistický ideál přistěhovalců z venkova a označuje tento způsob bydlení jako nejprimitivnější civilizaci.

požadavky však nelze splnit v současném kapitalistickém způsobu hospodaření, a je tedy nutné nastolit nový společenský řád.

Teige jde ale ve svých úvahách ještě dále a jeho vize moderního bydlení zachází až k sociálnímu inženýrství. Kromě výše popsaných poměrně udržitelných představ o centralizované péči o obyvatele nejmenších bytů dále plánuje zánik rodiny jako jednotky, po němž již nebude třeba bytů, tak jak na ně byla společnost dosud zvyklá. Byt se bude v ideálním případě podobat jakési kajutě pro jednoho člověka, v níž nebude existovat ani manželská (či partnerská) ložnice a základ společenského způsobu života - manželská postel.⁴⁸ Přímo k tomu říká: „Manželská ložnice je pelechem nízkých forem měšťáckého sexuálního života, jevištěm strindbergovských dramat, líhní, zjevem úžasné erotické banality a dekadence.“⁴⁹ Samotný Teige ve svém bytě manželskou ložnici skutečně neměl.⁵⁰

Vyšší bytová forma se tedy bude vyznačovat univerzálním obytným prostorem, který nebude diferencovaný na místnosti plnící různé funkce, což bude umožněno tím, že všechny domácí práce a veškerý rodinný život, včetně péče o děti, budou soustředěny mimo tuto obytnou jednotku v obecních prostorech. Moderní byt bude prostorem pro samostatného individualizovaného jedince.

Teige a jeho spolupracovníci se tu pouští do vskutku utopických a nebezpečných vizí transformace společnosti, jak si již obyvatelé socialistického bloku měli možnost ověřit. Nejde tu jen o co nejracionalnější a nejekonomičtější řešení bytové krize, ale je to také pokus o zásadní zásah do života lidí sdružených do přirozených celků. Ideální životní způsob lidí je popisován jako unifikované a uniformované společné nažívání v kolektivních domech uprostřed kolektivních sídlišť, kde bude mít každý vymezený svůj prostor k samostatnému odpočinku a dále místa, kde má kolektivně trávit volný čas, a co víc, celá tato organizace je založena na segregaci lidí podle věku, zdravotního stavu a pravděpodobně i podle dalších charakteristik. V takovém ideálním sídlišti budou existovat speciální domy pro děti (někdy jsou navrhovány dokonce samostatné obce pro děti), kde se jim dostane nejlepší možné, tedy

⁴⁸ srov. Teige, 1932, s. 25 n.

⁴⁹ viz Teige, 1932, s. 163

⁵⁰ srov. Švácha, 1998, s. 150

odborně vedené výchovy; dále pak budou i domy pro staré nebo pro nemocné lidi, kde se o ně bude specializovaně pečovat. Jinými slovy, budou zřejmě zcela zpřetrhány přirozené rodinné a jiné lidské vazby, které budou nahrazeny vztahy centrálně organizovanými. Teige staví své plány na sílícím postavení proletariátu ve společnosti, třídy, která „poprvé připouští dokonalou uniformitu ve věcech životních, oděvních i bytových potřeb.“⁵¹ Právě uniformita zdá se být novým ideálem pro život člověka ve společnosti. Ve svých úvahách jde až za hranice racionálna, když dále tvrdí, že: „Po ideologické stránce znamená nivelisovaná obytná buňka jednotlivce podkopání pojmů a komplexů „domov“, „vlast“, „rodina“ velký pokrok na cestě k novému psychologickému typu člověka. Normalisovanou buňkou stává se konkrétní pravdou individuální byt, dávající dokonalou svobodu duševní a klid v hodinách prázdně a odpočinku: moment, který zůstává při evropských nejmenších bytech nevyřešen. Zrušení manželského soužití pod jedním uzavřením, zároveň s oproštěním erotických vztahů od materiálních zřetelů, je nejen účinným lékem proti nízkostem měšťáckého manželství, nýbrž jednou z vlivných podmínek pro mocný rozkvět a svrchované zjemnění nejvyšších lidských instinktů a citů. Zrušení buržoazního bydlení znamená odstranění přežitků buržoazního „bytu“ (= způsobu života), smrtelnou ránu buržoazní psychologii a individualistické despotické mentalitě.“⁵²

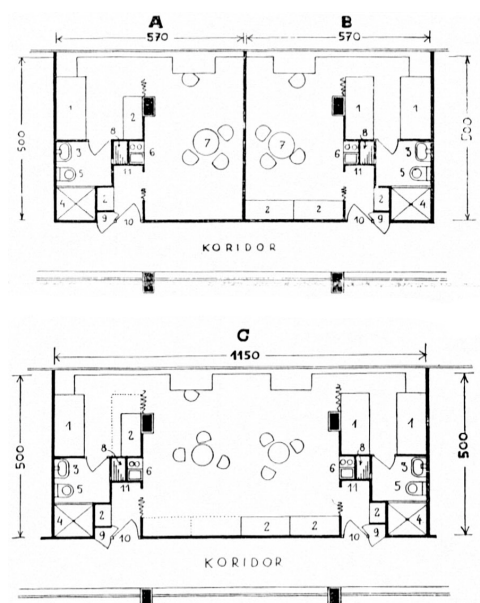
Takovýto popis ideálního bytu budoucnosti dobře naplňuje teoretický rámec, v němž se pohybují Teigeho představy o architektuře i o společnosti: neustále osciluje mezi poetismem a jeho touhou po naprosté vnitřní svobodě a konstruktivismem svazujícím vše zevnějšku naordinovanými strohými a racionálními pravidly, která ústí v unifikovanou kolektivitu. Jako by si autor obou myšlenkových konstruktů myslel, že lze ten první v praktickém životě naplnit realizací toho druhého, což s odstupem času už snad poměrně jistě můžeme zhodnotit jako idealistický nonsens, jehož vzniku nahrávala atmosféra doby .

⁵¹ viz Teige, 1932, s. 322

⁵² viz Teige 1932, s. 322

Kolektivní dům

Jak tedy vlastně vypadá koncept kolektivního domu, produktu dobového avantgardistického diskurzu o nové podobě bydlení. Kolektivní dům, koldům nebo také boarding house či hotelový dům lze chápat jako realizaci utopií 19. století o životě v komuně, a především jako ideové naplnění ruské komunistické revoluce. Dalším významným ideovým zdrojem byla poměrně nově nastolená otázka emancipace ženy a jejího rovnoprávného postavení ve společnosti, a rovněž zcela nový, dobovým anarchismem živěný pohled na manželství jako přežitou instituci bránící svobodnému rozvoji individua. Tyto složitě strukturované sociální otázky nakonec vyústily v základní požadavek zrušení rodinné domácnosti, kterou reprezentuje především kuchyně a ženská práce v ní. Kolektivní dům se tak stal jediným možným způsobem bydlení, jenž by splnil tuto podmínku moderní společenské existence.

Obr.3: Honzík, Havlíček, Půdorysy obytných buněk, Koldom,

zdroj: www.is.muni.cz/th/40411/ff_m/diplomova_prace.txt

Architektonickou i myšlenkovou podstatou kolektivních domů je rozdělení obytných prostor domu na veřejnou a soukromou část. Ve veřejných prostorech se nachází jednak veškeré hospodářské zázemí obyvatel domu zahrnující hromadnou jídelnu, prádelnu, žehlírnu, ale často i prostor určený ke koupeli či osobní hygieně;

jsou zde rovněž plochy pro sportovní a rekreační vyžití obyvatel spolu se společenskými místnostmi, čítárnami nebo kluby. Soukromý prostor je rozdělen na množství miniaturních bytových jednotek o velikosti tzv. existenčního minima, které bylo různými architekty různě definováno (většinou kolem 10 m² na osobu), sloužící jednotlivcům jako spací kabiny či místo krátkého individuálního odpočinku.

Karel Teige v anketě časopisu *Tvorba* o podobě minimálního bytu popisuje zjednodušeně koncept kolektivního domu takto: „Navrhujeme proto, aby nejmenší byt byl řešen mimo formu tradičních bytových způsobů a mimo domácnost. Totiž ve velikých obytných úlech s opravdu minimálními individuálními spacími kabinami...a s dostatečnými společnými místnostmi a instalacemi: kuchyně, jídelna, basén, hřiště a síně pro gymnastiku, přednáškové síně, čítárny, klub – asi pro 1 – 3 tisíce obyvatel v jednom bytovém komplexu. A přiměřeně velké dětské jesle, mateřské školky, přiměřeně velké parky.“⁵³

Jako nejvhodnější a nejekonomičtější stavební formu volili architekti, jistě inspirováni také moderními americkými mrakodrapy, vysokopodlažní deskovou budovu tvořící dlouhý otevřený jednolitý blok se značnou obytnou kapacitou. Ideálním urbanistickým řešením pak bylo sdružit více takových obrovských domů do celé městské čtvrti.

Tyto radikální vize o změně dosavadní kultury bydlení si sice získaly značnou část tehdejší intelektuální obce, narazily však u státního aparátu, a co víc, i u samotné „vrstvy existenčního minima“.⁵⁴ Městské orgány masarykovské republiky rozhodující o nové výstavbě nebyly nijak nakloněny podobnému naplňování levicových myšlenek; a samotní chudí trpící bytovou nouzí, kteří neměli dostatek rozhledu, informací ani zájmu o revoluční ideje vznikající ve vzdáleném světě zajištěné inteligence, toužili spíše po tradičních rodinných domcích než po neosobním experimentálním domově budoucnosti. V této době tedy zůstalo pouze u několika pozoruhodných architektonických návrhů a ke skutečné realizaci stavby

⁵³ viz Teige, K.: Odpověď na anketu *Tvorby*. *Tvorba* 1930, s. 458 – 464

⁵⁴ tento pojem užíval Teige i další teoretici pro označení převážně dělnických rodin, jimž byl celý plán určen

kolektivního domu došlo až o několik desetiletí později v nových podmínkách poválečných. Ve čtyřicátých letech byl postaven kolektivní dům ve Zlíně a v letech padesátých pak Koldům v Litvínově.

K realizaci masových kolektivních domů ve velkém měřítku nikde v Evropě nedošlo. Pouze v Sovětském svazu se skutečně vybudovalo několik takových staveb, většinou z dílny architektů sdružení OSA. Vhodným příkladem realizace kolektivních idejí je koldům *Narkomfin* architektů M. Ginzburga a I. Milinise dostavěný roku 1930 v Moskvě, který přestože byl obydlen, nebyl využíván „komunitně“, jeho společné prostory ani hospodářské zázemí nikdy nebyly zprovozněny.

Obr.4: Ginzburg, Milinis: Narkomfin, 1928-1930, zdroj: www.maps-moscow.com

V západní Evropě byly po jistou dobu populární Boardinghousy či hotelové domy, určené naopak pro lidi z vyšších společenských tříd, kteří chtěli využít luxusu veřejných služeb zajišťujících chod domácnosti mimo prostory bytu. Příkladem takového boardinghousu je Corbusiérův Immeubles-villas postavený v letech 1922-5 nebo penzion Hanse Scharouna z výstavy Wohnung und Werkraum ve Vratislavi (1929).

Kolektivní domy v Československu

Koldům v Litvínově

Stavba kolektivního domu v Litvínově vzešla z veřejné soutěže na projekt dělnického sídliště v Horním Litvínově vypsané v roce 1946. Vítězi soutěže se stali

architekti Evžen Linhart a Václav Hlinský s návrhem kolektivního domu nazvaného jednoduše Koldům. Oba dva pocházeli z okruhu architektonické avantgardy a byli ctitelé Corbusiérovske linie v architektuře. Také jejich Koldům vychází ze zásad Corbusiérovy tvorby, podobá se jeho projektům monumentálních výškových staveb s vidlicovitě uspořádanou trojramennou formou ze 30. let, vyznačuje se však zajímavým osobitým pojetím.

Půdorys Koldomu je založen na dvou mohutných obytných budovách propojených spojovacím traktem, do nějž architekti umístili společné prostory služeb. Obě budovy měly v původním návrhu Corbusiérovský tvar písmene Y, později byly přetvořeny do podkovovitých půlkruhů.

Stavba domu z moderního železobetonového materiálu probíhala ve dvou etapách a trvala dlouhých devět let od roku 1948 do roku 1957. Výsledná podoba domu, která dnes bývá popisována jako forma dvou symetricky nastavených rozevřených knih, je převážně funkcionalistická, má však v sobě i prvky poválečného internacionálního stylu světové architektury a také patrné záměrně monumentální klasicizující motivy.⁵⁵

Vnitřek domu je rozčleněn do velmi povedených, leč poměrně miniaturních, jednotně provedených mezonetových bytů, jejichž model zařízený nábytkem rovněž podle návrhů Linharta a Hlinského, byl oceněn zlatou medailí na Trienále užitého umění v Miláně v roce 1947. Z uměleckého hlediska je to stavba skutečně zdařilá, unikátní i moderní, přestože lze namítnout, že takřka současně vzniká ve Francii Corbusiérova Unité d'habitation, jejíž architektura je podstatně pokročilejší.

Koldům obsahoval 352 bytů pro 1400 obyvatel, jimž poskytoval kromě bydlení hromadnou jídelnu, školku, jednu z prvních samoobsluh, prádelnu a jiné služby. Mimo to dům obsahoval prostory pro trávení volného času – kluby, čítárny, knihovny, dílny pro kutily nebo například loutkové divadlo.

Ačkoli koncept Koldomu celkově zapadal do kolektivistického étosu poválečné doby a byl naplněním utopistických idejí levicových avantgardních architektů, jeho autoři zvolili umírněný postoj ke kolektivnímu bydlení, jež respektoval tradiční

⁵⁵ srov. Švácha, R.: Funkcionalistická tvorba V. Hlinského in Umění XLIII 1995, s. 145

rodinné soužití a úzkostlivě dbal na to, aby měli obyvatelé možnost sami zvolit svůj způsob života v rámci kolektivního domu. Nabízel jim sice mnohé vymoženosti osvobozující od práce v domácnosti, zároveň však poskytoval i jiné alternativy. Tak třeba pro obyvatele, kteří se nechtěli stravovat ve společné jídelně tu byla široká nabídka polotovarů, jež bylo možné doma rychle dodělat, anebo klasické kuchyňské zázemí pro ty, co si chtějí uvařit sami.

Podle svědectví samotného architekta Hilského (E. Linhart se dostavění Koldomu nedožil), reprezentativních sociologických výzkumů z padesátých let i pamětníků lze soudit, že zpočátku byli obyvatelé kolektivního domu s jeho sociálními vymoženostmi spokojeni. A to nejen se službami, ale i s možností kolektivního života. Problémem ale byla skutečnost, že služby umístěné v Koldomě začali v nečekané míře využívat i obyvatelé sousedního nového sídliště a ty se tak stávaly nedostatkovými. Lidé z Koldomu se tudíž uchýlovali zpět k tradičním formám organizace domácnosti.⁵⁶ Později v souladu s dobou začal upadat i kolektivní duch a zápal pro nový životní styl, i samotný socialistický stát se přestal zajímat o myšlenku kolektivních domů a emancipace, další sídlištní výstavba již byla vedena pouze snahou o kvantitu, nikoliv o kvalitu života jejich obyvatel.

V západní Evropě, zejména v Německu a ve Francii, se paradoxně myšlenka kolektivního bydlení udržela a, i když nijak masově, přece se rozvíjela. Dnes je litvínovský Koldům chráněnou kulturní památkou, v níž po kolektivismu a nabídce služeb už není ani stopy, a která za dohledu památkové péče postupně chátrá; stejně jako zchátral a vyprázdnil se sen o nové kolektivistické uniformní společnosti, kde bude sejmutím břemene tradiční domácnosti a uspokojením potřeby aktivního trávení volného času učiněn každý šťastným.

⁵⁶ srov. Švácha, R.: Funkcionalistická tvorba V. Hilského in Umění XLIII 1995, s. 146

Obr. 5: Linhart, Hliský, Koldům, Litvínov, 1948-1957, zdroj: www.mulitvinov.cz

Kolektivní dům ve Zlíně

Kromě Litvínovského Koldomu byl na českém území vystavěn kolektivní dům také ve Zlíně. Zlín se před 2. světovou válkou stal díky Baťovým závodům rychle se rozrůstajícím moderním městem, což se výrazně odrazilo i v jeho architektuře. Pro vizionářského továrníka Baťu pracovali progresivní architekti – nejdříve slavný Jan Kotěra, později František Lydie Gahura - kteří se mimo jiné dokázali v lokálním měřítku úspěšně vyrovnat s bytovou nouzí prostřednictvím kolonií jednoduchých typových rodinných domků. Takzvané Baťovy domky, které jsou dodnes úspěšně obývány, reprezentují kvalitní funkční i esteticky přijatelnou architekturu.

Avšak Zlín není jen městem dělnických kolonií, ale stojí zde i mnoho jiných zajímavých staveb a experimentálních moderních budov z futuristickými prvky především od F.L.Gahury (viz například mrakodrap, v němž sídlilo vedení Baťovy továrny, s posuvnou pracovní J.A.Bati). Není proto divu, že právě ve Zlíně byl realizován druhý projekt kolektivního domu.

Zdejší kolektivní dům byl postaven v letech 1949 – 1951 podle návrhu architekta J. Voženílka a zcela v intencích kolektivistické doktríny. Jde o jedenáctipatrový dům se 102 byty pro 400 obyvatel, tedy projekt zásadně menší

než ten litvínovský. V domě se kromě dvou druhů bytů nacházelo také hospodářské a společenské zázemí s jídelnou, školkou, klubovnou, tělocvičnou apod.

Idea kolektivního soužití obyvatel domu a jejich společného využívání služeb, které dům poskytoval, vzala brzy za své, ukázalo se, že počet obyvatel není dostatečný pro plné využití dětských zařízení, ale ani jídelny a dalších vymožeností. Stejně jako v případě Litvínova, začali společné služby využívat i obyvatelé z okolí a celková koncepce kolektivního domu byla narušena.

V současné době dům slouží jako běžný bytový objekt s poněkud menšími bytovými jednotkami (55m² a 39 m²). Z architektonického hlediska je zlínský kolektivní dům vysoce hodnocen zejména pro netradiční zpracování fasády a užití moderních materiálů a konstrukčních prvků. Stal se jednou z dominant města a významným svědectvím doby.

Obr. 6: Kolektivní dům ve Zlíně, zdroj: www.zlin.estranky.cz

Soutěže na domy s minimálními byty⁵⁷

Teoretikové stanovili a podrobně rozpracovali jako nejlepší způsob řešení bytové nouze vystavění kolektivních či hotelových domů, realita však byla z mnoha důvodů přízemnější než konstruktivistické vize, a tak se mladí čeští avantgardisté nakonec realizovali ve výrazně racionálnějších a přízemnějších projektech na výstavbu malobytových domů.

V Československu doby hospodářské krize se otázka výstavby nových obydlí stala opět velmi důležitou. Tentokrát nejen z hlediska řešení alarmujících existenčních podmínek chudých, ale také kvůli vytvoření pracovních příležitostí pro architekty, kteří se díky silnému hospodářskému otřesu společnosti a značnému poklesu stavební výroby zhusta stali nezaměstnanými. Stát a především velká města proto organizují a štědře dotují architektonické soutěže na projekty domů s levnými malými byty pro městskou chudinu.

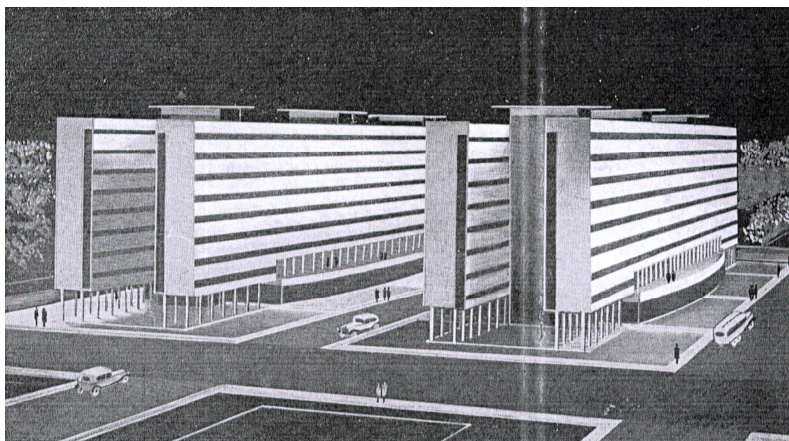
V reakci na stále se prohlubující bytovou krizi rozhodlo se vedení města Prahy přispět k řešení bytové otázky nejchudších vypsáním veřejné soutěže na výstavbu malých bytů. Zde dostali příležitost k rozvinutí svých moderních plánů mladí avantgardní architekti. Pražská městská rada vypsala v roce 1929 veřejnou soutěž na malé byty pro chudé, které měly být postaveny na Pankráci a v Holešovicích. V kulturním časopise Tvorba, který dával slovo i architektům zastávajícím vědecký funkcionalismus, byla vyhlášena anketa o podobě soutěžních návrhů. Širokou diskusi rozpoutaly otázky způsobu řešení bytové krize; přední čeští architekti i teoretici se vyjadřovali k hlavním architektonickým a sociálně-hygienickým zásadám nové zástavby i k minimálním možným rozměrům bytu.⁵⁸

Soutěžním zadáním bylo navrhnout dům s malými byty o rozloze 25 až 40 m² se samostatnou kuchyní a hygienickým příslušenstvím, které by byly dostupné i těm nejchudším nájemníkům. V široké konkurenci návrhů zvítězil jednak poměrně konzervativní projekt pavlačového trojtraktu starších architektů F.A. Libry a J. Kana, který byl de facto jen vylepšením již známého typu domů. A také modernější

⁵⁷ tato kapitola vychází zejména z: Nový, 1998, s. 293-306.; Švácha, 2000, s.50-60, s. 221-224, s. 230-238; Švácha, 1995, s. 339-347

⁵⁸ srov. čas. Tvorba V, 1930, s. 374

návrh kolektivu mladých absolventů UMPRUM ve složení K. Ossendorf, R. Podzemný a A. Tenzer, který sice rovněž pracoval s pavlačí, ovšem zasklenou a vedl ji pouze každým druhým patrem, což si vyžádalo vytvoření nového typu - mezonetového bytu.

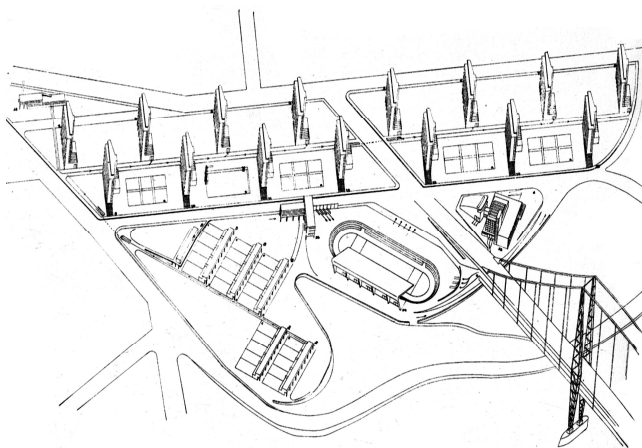
Obr.7: Honzík, Havlíček, Koldům. 1929-1930,
zdroj: www.is.muni.cz/th/40411/ff_m/diplomova_prace.txt

V této soutěži se kromě jiných zajímavých projektů objevily také první dva návrhy kolektivního domu, které sice porota z posuzování vyloučila pro nesplnění podmínek zadání, přesto jsou to práce pro dějiny české architektury velmi významné. Prvním projektem byl hotelový dům s dvěma paralelními řadami „obytných úlů“ a společnými prostory zajišťujícími takzvané hospodářské a společenské funkce domu mezi nimi nazvaný *Koldům* z dílny architektů K. Honzíka a J. Havlíčka. *Koldům* by obsahoval tři typy bytů pro různý počet obyvatel.

Dalším projektem byl boarding-house s názvem *CIRPAC* dvojice architektů Jana Gillara a Josefa Špalka. Ti navrhli systém řadové zástavby složené vždy z pěti kolektivních domů propojených krytou chodbou, na jejímž konci se nalézala budova s jídelnou. Obytný okrsek *CIRPAC* složený z boarding-housů by poskytoval svým obyvatelům nejen společné stravování, ale i kolektivní péči o děti do osmnácti let. V otázkách spolubydlení rodin byl návrh konzervativnější než původní idea kolektivních domů navrhující obytné buňky pro jednotlivce, neboť

obsahoval jak byty pro jednotlivce, tak i byty pro manželské páry a spolubydlící dvojice.

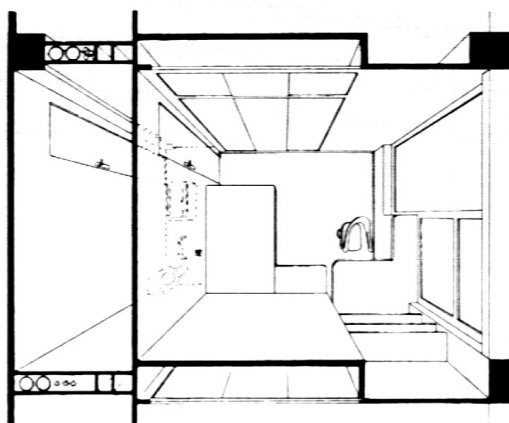
Po obecní soutěži následovalo hned několik dalších. V roce 1930 vypsala soutěž na zastavění Pankráckého předmostí chystaného Nuselského mostu Ústřední sociální pojišťovna. Zde zvítězily projekty architektů A. Černého, J. Zázvorky, F.A. Libry a dvojice J. Štěpánek, F. Jech.

Obr. 8: Gillar, Špalek, Bücking, Müllerová, L-projekt, 1930,
zdroj: Švácha, Rostislav: *Forma sleduje vědu. Karel Teige a český vědecký funkcionalismus 1922-1948*, Praha, Galerie Jaroslava Fragnera 2000

Tato soutěž byla obelána také velmi progresivním návrhem skupiny architektů takzvané Levé Fronty ve složení P.Bücking, J. Gillar, A.Müllerová a J. Špalek nazvaným *L-projekt*. *L-projekt*, plán na sídliště složené z kolektivních domů a budov zajišťujících životní potřeby jejich obyvatel, se stal nejsilnější rezonancí komunistických názorů na kulturu bydlení v ČSR. Autoři fascinujícího obřího projektu navrhli zastavět celou plochu pankrácké pláně okresem patnácti patnáctipatrových věžáků, k nimž by patřil dále komplex „továren“ zajišťujících hospodářské funkce (kuchyně, prádelna, úřední budova apod.) pro celý okres společně. Obyvatelé by rovněž měli možnost využití domu kultury a sportovního stadionu. K obytnému okresu by pak patřily také dětské domovy pro děti od 6 měsíců věku, domy odpočinku pro penzisty a speciální pavilony pro nemocné. Koncepce *L-projektu* tedy počítá s rozpadem tradiční rodiny podle radikálně

levicově orientovaných teorií společnosti a zcela naplňuje utopickou vizi kolektivního bydlení, jak ji u nás podal Karel Teige. Sami autoři projektu uvádějí jako principy svého návrhu: „Kolektivizace a centralizace hospodářských a společenských funkcí; redukce bydlení na jednu buňku pro dospělého jednotlivce; osvobození pracující ženy od domácnosti a výchovy dětí; zvýšení bytové úrovně a kultury pracujících vrstev; podporování lidovýchovy, tělesné kultury i družného života; zespolečenštěná a odborně řízená výchova dětí; stálá lékařská kontrola; reorganizace městského celku; izolování jednotlivcova soukromí v jediné normalizované buňce.“⁵⁹

Obr. 9: Gillar, Špalek, Bücking, Müllerová: perspektiva obytné buňky, L-projekt, 1930
zdroj: Švácha, Rostislav: *Forma sleduje vědu. Karel Teige a český vědecký funkcionalismus 1922-1948*, Praha, Galerie Jaroslava Fragnera 2000

Obytné buňky uvnitř mohutného domu jsou navrženy uniformně pro jednoho muže či ženu s výměrou 14,80 m² a mají svým obyvatelům poskytnout „osvobození vztahů muže a ženy od tísně společného bytu“.⁶⁰ Navrhovaná přeměna bydlení bude podle autorů *L-projektu* znamenat proti dosavadním bytovým formám změnu kvantity v kvalitu. Obytná buňka bude normalizovaným bytem bez domácnosti určeným k noclehu, oblékání, soukromému duševnímu a citovému životu jednotlivce; všechn ostatní volný čas obyvatel se bude odehrávat

⁵⁹ viz Švácha, 2000, s. 221

⁶⁰ viz 57, s.222

v kolektivních kulturních či sportovních zařízeních.⁶¹ Reprezentativní ukázkou z široké dokumentace a ideového zdůvodnění projektu je nehumánní pseudovědecká charakteristika organizace života dětí v kolektivním okrese, tedy v „ideální společnosti budoucnosti“: „Dětské domy odpovídají potřebě společnosti, v níž ekonomický život dokonale rozrušil rodinu. Zveřejnění péče o dítě a výchovy, řízené odborně kvalifikovanými silami. Osvobození matky od výchovy dětí, kterou dnes provádí diletantsky.“⁶² Citujme ještě další představu, nápadně podobnou pozdějšímu německému nacistickému projektu Lebensborn: „Rodičky s kojenci žijí v době do šesti měsíců po porodu mimo velkoměsto, v ústavech ve volné přírodě, na místech zdravotně a klimaticky zvláště výhodných.“⁶³ V meziválečném Československu, které sice již trpělo hospodářskou krizí a s ní vznikajícími sociálními problémy, stálo však ještě na pevných hodnotách a bylo silně ukotveno v teoretickém rámci vysoce humánní západní civilizace zatím podobné sociálně inženýrské pokusy neměly šanci na úspěch.

L-projekt nesplnil podmínky soutěže a ceny ani realizace se nedočkal, dosáhl však značné mezinárodní publicity a i přes svá rozporuplná východiska je významným dědictvím naší architektury.

Třetí soutěž na malobytový blok domů ve Vršovicích vypsalo v roce 1931 dělnické komunistické stavební družstvo Včela. Od této soutěže organizované přímo komunistickým spolkem si mladí avantgardní architekti konečně slibovali prosazení nových myšlenek o kolektivním bydlení, avšak i tentokrát zvítězil návrh značně konzervativnějšího polootevřeného bloku opět od kolektivu autorů Ossendorf, Podzemný, Tenzer, který počítal s malými byty s tradiční domácností. I v této soutěži se ale objevil návrh na Kolektivní dům podle sovětského vzoru, který vytvořil architekt Jan Gillar.

Poslední významnou soutěží na domy s malými byty byla v roce 1936 další soutěž pražské obce, z níž vzešla sídliště v Břevnově a v Libni.

⁶¹ dokonce i lázeň je považována za normalizovanou kolektivní činnost a je pro ni vyčleněn prostor se společnými vanami pro 21 osob

⁶² viz Švácha, 2000, s. 224

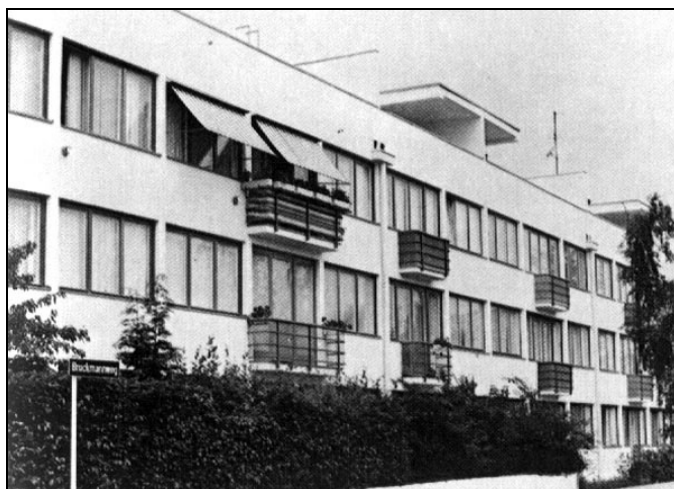
⁶³ viz 60

Tyto čtyři soutěžní akce příliš nenapomohly řešení bytové otázky v Praze, přinesli však české architektuře a kultuře nová jména i nové myšlenky. Autoři avantgardy se stali vedoucí silou české prvorepublikové architektury a nejvýznamnějšími projektanty veřejné i soukromé výstavby.

Dalšími významnými podniky moderní architektury ve dvacátých a třicátých letech 20. století byly kromě architektonických soutěží také takzvané výstavy moderního bydlení.⁶⁴ Prvotním impulsem k uspořádání výstavy soudobého bydlení byla opět bytová nouze. Představitelé významného německého architektonicko-řemeslného spolku Deutscher Werkbund, který byl počátkem století založen jako sdružení nejlepších umělců své domy usilujících o rozvoj moderní architektury, se rozhodli angažovat v řešení bytové krize realizací výstavní bytové kolonie s úspěšnými byty.

Výstavní kolonie s názvem Weissenhof na okraji jihoněmeckého města Stuttgart projektovaná pod vedením slavného Ludwiga Mies van der Rohe byla zpřístupněna v létě roku 1927. Na výstavbě se podílelo sedmnáct vesměs mladých začínajících architektů, z nichž mnozí se stali vedoucími představiteli evropské architektonické avantgardy. Mezi třiatřiceti domy s šedesáti třemi byty byly například projekty Le Corbusiera, W. Gropia, M. Stama nebo B. Tauta. Výstava byla sice návštěvnicky velmi úspěšná, svůj primární cíl – vytvořit levný dům vhodný pro masovou zástavbu – však nesplnila. Rozmanité návrhy dobře ilustrují nápady a trendy tehdejší moderní architektury, nejsou ale dostatečně standardizovatelné a jsou většinou i poměrně finančně náročné.

⁶⁴ tato kapitola byla vypracována především na základě informací z <http://www.archiweb.cz/salon.php?action=show&id=2283&type=10>

Obr. 10: Mies van der Rohe, Am Weissenhof. 1927, zdroj: www.soa.syr.edu

Werkbund po Evropě uspořádal ještě několik výstav soudobého bydlení. Zajímavá byla výstava na téma kolektivního bydlení uskutečněná ve Wroclavi roku 1929. Pak následovaly výstavy v Linci (1929), Stockholmu (1930), Basileji (1930) a vůbec nejrozsáhlejší expozice Neubühl v Curychu, kde bylo představeno sto pět rodinných domů; poté se ještě konala velmi úspěšná výstava ve Vídni a období významných výstavních akcí bylo uzavřeno v roce 1932 kolonií Baba v Praze.

Před Babou se konal v Československu už jeden podobný projekt inspirovaný Weissenhofem – výstavba brněnské kolonie Nový dům (1928). Na Novém domě se podíleli výhradně čeští architekti, mezi jinými například J. Kroha, B. Fuchs, J. Grunt, E. Wiesner. Tato výstava se stala především významnou manifestací architektonického funkcionalismu, ani zde však nevznikly návrhy úsporných domů vhodných pro sériovou výstavbu.

U zrodu pražské kolonie rodinných domů Baba byla rovněž inspirace Weissenhofem a myšlenkou výstavy minimálního bydlení. Tento záměr byl však narušen již v zadání celého projektu. Svaz československého díla, československá obdoba německého Werkbundu, vyhlásil v roce 1929 soutěž na jednotlivě stojící minimální rodinné domy situované do pražské čtvrti Baba, přičemž každý z domů byl projektován pro konkrétní obyvatele, jimiž byli členové Svazu čs. díla. Protože

členy svazu byli přední podnikatelé, umělci či představitelé veřejného života, a tedy lidé poměrně majetní, nebylo jejich zájmem obývat minimální typové domy. Z původního plánu tak sešlo a namísto kolonie sériových úsporných domů bylo v roce 1932 postaveno dvacet funkcionalistických vil, k nimž se později přidaly ještě další. V osadě realizovali své projekty tehdy mladí, později známí architekti jako L. Žák, P. Janák, O. Starý, ale také již ostřílený J. Gočár a další. Výstavní kolonie měla velký ohlas mezi laickými návštěvníky i u odborné veřejnosti, vyvolala však pochopitelnou vlnu nevole mezi levicovými avantgardisty, jimiž byla označena za maloměšťáckou idylu. Podle K. Teigeho již samotný princip výstavby na základě zadání konkrétního stavebníka je pochybný a v rozporu se zásadami moderní architektury. Přesto i zde nalezneme několik velmi zajímavých avantgardních projektů: Kupříkladu domy Ladislava Žáka s takzvanými spacími kabinami pro jednotlivce jsou vlastně velmi zmenšenou a zlidštěnou variantou kolektivního domu.

Do dnešní doby se z bývalých výstavních domovních kolonií zachovaly jen některé a i ty byly často podrobeny různým přestavbám v duchu modernějších dob a vyvíjejících se potřeb společnosti. Pražská Baba patří mezi ty nejzachovalejší.

Epilog avantgardy⁶⁵

V předchozích pasážích jsme se seznámili s myšlenkami levicově orientované avantgardy, s jejími záměry přispět ke změně společnosti skrze architekturu a kulturu bydlení. Globálně vzato tyto revoluční avantgardistické snahy ztroskotaly. V dalším vývoji architektury jsou sice patrné jejich silné otisky a dozvuky, na poli společenském však skončily naprostým neúspěchem. Nyní bychom se měli pokusit tento neúspěch alespoň částečně analyzovat.

Základním problémem celého hnutí bylo naprosté opominutí člověka, individua s jeho konkrétními, různorodými a proměnlivými potřebami, ale i city a osobními

⁶⁵ tato kapitola vychází zejména z: Dluhoš, Eric: Karel Teige a nezdar levé avantgardy, In: Umění XLIII, 1995, s. 9-17

postoji. Tvůrci nového moderního bydlení vycházeli ve svých plánech od takzvané shora vymyšlených teorií, které se pak snažili aplikovat na skutečnou realitu. Žádná z avantgardních teorií nepracovala s tužbami a názory svých potenciálních adresátů, které označovala a také chápala pouze jako masu, jež má pasivně recipovat plány na nové uspořádání společnosti. Tak se stalo, že vize kolektivního bydlení, kterou můžeme prezentovat jako finální výsledek avantgardistického diskurzu o podobě ideálního bydlení budoucnosti, bylo odmítnuto nejen jinak zaměřenými architekty a mysliteli, ale především sociálně slabými obyvateli měst, jimž se mělo stát novým domovem.

Wilhelm Reich, kontroverzní marxistický myslitel komentuje vztah avantgardních teoretiků k lidovým masám takto: „Lidé, kteří studovali a osobně zakusili teorii a praxi marxismu a revoluční levice v průběhu posledních let, museli dospět k závěru, že toto hnutí omezovalo své aktivity na řešení *objektivních* otázek v oblasti ekonomických a politických procesů, zatímco *subjektivní* síly v masách nebyly pochopeny ani uznány. To vedlo k psychologickému konfliktu ve vývoji, jehož zdrojem byla *objektivní* ekonomická a politická oblast a který zaval podnět k orientaci doleva..., přičemž *subjektivní* myšlení širokých mas se neúprosně šinulo doprava. Z toho lze vyvodit závěr, že ideologické změny obvykle probíhají pomaleji než změny technologické a ekonomické.“⁶⁶

Docházíme tedy k tomu, že bez dialogu s konkrétními bydlícími a mezi nimi zřejmě nelze tvořit architekturu, rozumějme úspěšnou a člověku prospěšnou architekturu. Tím se tedy dostáváme do přímého střetu s jedním z postulátů Teigeého výkladu zásad stavebnictví, a to, že stavba nemá být projektována pro konkrétního obyvatele a odrážet jeho přání.⁶⁷ Avantgardisté zjevně podcenili člověka a lidi ve své podstatě a nadhodnotili možnost exaktnosti společenských věd. Soustředili se na zpracování bydlení jako sociologického problému, přičemž použili postupy přírodních věd. Celý problém přerodu kapitalistické společnosti, ve které vládou elity a kapitál, na beztřídní masu, v jejímž čele bude stát doposud

⁶⁶ viz Dluhoš, Eric: Karel Teige a nezdár levé avantgardy, In: Umění XLIII, 1995, s. 14

⁶⁷ srov. Teige, 1932

nejnižší proletářská vrstva, redukovali na laboratorní experiment, v němž vytvořili lidem téměř bez souvislostí a na základě mylné interpretace sociálních procesů nový způsob bydlení, a tedy novou existenci. (Samotný význam dopadů kultury bydlení na život člověka v žádném případě nechceme relativizovat.) Přenesením experimentu z laboratoře do reality se uskutečnil zcela neobvyklý experiment sociální. Jestliže v laboratorních podmínkách vše fungovalo tak, jak bylo plánováno, ve skutečném světě, kde již nebylo možno pokus dále kontrolovat a ovlivňovat, se úspěch nekonal. Lidé jej jednoduše nepřijali. Jedním z mylných základů, na němž byl celý komplex postaven, byl předpoklad, že vítězství dialektického materialismu je jisté. Teige ve svých úvahách tvrdil, že dialektický materialismus již začíná ovládat kruhy vědecké, jejichž předsunutou myšlenkovou hlídkou je avantgarda, masy že je budou jistě následovat, a proletářská revoluce je tedy bez pochyby nevyhnutelná. Sociální revoluce je podle levicově zaměřené avantgardy⁶⁸ nutnou podmínkou pro rozvoj nové architektury. Této představě udělaly paradoxní přítrž události v Sovětském svazu, jediné světové společnosti, která prošla proletářskou revolucí. V Sovětském Rusku, kolébce avantgardní architektury, se na počátku 30. let rozpoutala diskuse o to, jaký umělecký sloh má reprezentovat nový proletářský stát. Avantgardní architekti z něj vyšli jako poražení, konstruktivismus byl odsouzen jako nový formalismus pracující s laboratorními metodami a zanedbávající obsah umění. Novou oficiální sovětskou uměleckou doktrínou se stal socialistický realismus. Do sporu zasáhl přímo nejvyšší sovětský představitel Stalin, který tvrdě vystoupil proti avantgardě a během let 1932-3 ji fakticky zakázal. Jako vhodné umělecké směry byly opět vyzdviženy historismus a dekorativismus. Československo čekal podobný vývoj rovněž po nástupu proletářské revoluce v letech padesátých. Avantgardistické sny o proletářské kolektivistické společnosti se tedy zjevně nenaplnily.

Stejný vývoj prodělala kulturní scéna v Německu, kde měla ve 20. letech avantgarda rovněž silné postavení. Po nástupu nacismu bylo veškeré moderní

⁶⁸ kromě levé avantgardy reprezentované sovětskými architekty nebo K.Teigem, existovalo i hnutí pravicověji zaměřených, nebo přesněji nikoli komunisticky laděných, avantgardistů, pocházejících převážně ze západní Evropy; např. Le Corbusière.

umění označeno za „židobolševické“ a postupně likvidováno. Avantgardě se v nesvobodné společnosti prostě nedaří.⁶⁹

Vývoj československé teorie architektury ke konci 30. let směřoval k většímu rozrůznění stylů, uměleckých prostředků i inspirací. I mezi avantgardní architekty se dostávají tendence po polidštění architektury, větším vlivu smyslovosti, znovuobjevený zájem o řemeslnou práci. Přirozený vývoj je ale přerušen 2. světovou válkou, která přinesla nejdříve v roce 1940 vydání zákazu stavby rovných střech na území Protektorátu, a později v roce 1941 dokonce úplnou stavební uzávěru.⁷⁰ Tím byla nejméně na 4 roky přerušena veškerá architektonická činnost u nás a vlastně tak skončila velká avantgardistická éra.

V poválečné atmosféře příklonu k SSSR a vzestupu komunistické strany se zdálo, že se konečně avantgardistické utopické sny naplní. Architekti se domnívali, že přichází nový typ člověka, který jim umožní zrealizovat ideje komunitního bydlení, jež zaštití stát svým centrálním hospodářským plánováním. Tradice předválečné avantgardy převzal v roce 1945 Blok pokrokových architektonických spolků (BAPS), jehož mluvčím se stal architekt Václav Hlinský, pozdější autor Koldomu v Litvínově. Hlinský artikuloval program BAPS⁷¹ a popsal zásady pokrokových architektů vycházející sice z idejí avantgardy, avšak poučené jejím neúspěchem. Opírá se zde zejména o nového člověka – stavebníka, kterým je „nový typ uvědoměle pracujícího člověka jako člena celé sebevědomé třídy“⁷² Základem stavebnictví by pak měly být potřeby a nároky tohoto pracujícího, s nimiž by se architekti přímo seznamovali prostřednictvím odborového hnutí, které by organizovalo setkání a diskuse o podobě nových sídel. „Pořádání diskusních večerů v závodech, dělnických klubech a rekreačních táborech umožní výměnu názorů a vzájemného pochopení. Architekti takto nebudou odtrženi od širokých spotřebitelských mas. Seznají požadavky dělníků v otázce bydlení,

⁶⁹ srov. Nový, 1998, s. 409 n.

⁷⁰ srov. Nový, 1998, s. 410

⁷¹ program BAPS popsal Hlinský ve statích *Organizace BAPS* vydané r. 1945 v revui *Architektura ČSR* a v *Úkolech nové architektury*, které vyšly v Burianově sborníku *Program Divadla práce* (1946)

⁷² viz Švácha, R.: Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hlinského, in: *Umění XLIII*, 1995, s.143

pracovišť, rekreace a všech dalších složek. Práce architekta již nebude sloužiti jen zámožnému jedinci, ale bude prací veřejnou, sloužící celému národu.“⁷³

Zájem zbylých aktivních avantgardistů se nyní upíral urbanistickým směrem k výstavbě celých nových sídel a měst, k vytvoření nového způsobu socialistického bydlení. V prvních poválečných letech se skutečně podařilo zrealizovat několik projektů na zástavbu celých urbánních celků. Prvním z nich byla obnova vesnice Lidice zničené v roce 1942, jejíž podoba vzešla z veřejné soutěže. Vítězný projekt byl pod vedením skupiny architektů Hlinský-Jirsák-Marek-Podzemný-Tenzer realizován v letech 1946-51. Na území Lidic vyrostla nová ves, která se však spíše než venkovskému sídlu podobá periferii velkoměsta. Kromě Lidic byly postaveny ve stejné době ještě dvě experimentální vesnice: Zvírotice u Slapské přehrady a Těchov u Žiliny na Slovensku.⁷⁴

Avantgardní „environmentalisté“

Česká avantgarda měla fascinující široký záběr zájmu a činnosti. U některých jejích příslušníků, povětšinou z „mladší generace“, byl příklon k přírodním tématům, lidovosti či přirozenosti provázen zájmem o otázky životního prostředí a vztahu lidí, techniky a přírody. Už v době předválečné si čeští avantgardisté pozoruhodně jasně a jasně připouštějí problém rostoucí devastace planety a nepřiměřeného podmaňování okolního prostředí člověkem. A stejně jako dnes, v době, kdy již problém přerostl do otevřené ekologické krize, spatřují jeho ohnisko v míře a způsobu spotřeby. Od své „domovské“ teorie funkčnosti a užitečnosti se tyto myslitelé dostali až k tématu racionalizace spotřeby, na němž jsou postaveny některé způsoby řešení ekologické krize i dnes. Můžeme dokonce říci, že už ve čtyřicátých letech se mezi českými avantgardisty objevila myšlenka „trvale udržitelného rozvoje“ lidstva, která se v postmoderní době stala tolik

⁷³ viz 69

⁷⁴ srov. Švácha, R.: Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hlinského, in: Umění XLIII, 1995, s.143

populární. Jejich teorie na toto téma však nejsou dostatečně propracované a vědecky podložené, zůstávají tak spíš v rovině inspiračního zdroje pro pozdější generace vědců.

Otázkami spotřeby a její přiměřenosti se zabýval i Karel Teige, který uvádí: „Klíč systému je: najít rozumnou míru spotřeby, stanovit spotřebu tak, aby mohla být snížena průmyslová výroba; naučit se žít několik hodin denně, aniž bychom cokoli konzumovali.“⁷⁵

Dalším teoretikem, který se zaobíral tématem spotřeby byl avantgardista Bohuslav Brouk, zakládající člen Surrealistické skupiny, vzděláním biolog, antropolog a estetik. Brouk vytáhl do boje za racionalizaci spotřeby, ve svých pracích kritizoval především lpění na materiálních věcech jako aspekt neúměrné spotřeby a vytvořil také pozoruhodnou klasifikaci „krámů“, tedy věcí nepotřebných.⁷⁶

Pro jeho přístup i pro postoj jeho avantgardistických souputníků je typické, že vidí realizaci svého racionalistického programu v institucionálních zásadách do společnosti – ve školení odborníků, výzkumných ústavech a v převýchově lidstva; naplňuje tak podstatu levicového myšlení o společnosti, které věří ve vnější centrální regulace života člověka.⁷⁷ V Broukových šlépějích pokračoval další významný avantgardista, architekt, teoretik sociologických a psychologických aspektů architektury Karel Honzík⁷⁸, který je autorem ojedinělého ideového konceptu necessismu, zapadajícího svým zaměřením do okruhu „environmentalistické“ tematiky české avantgardy.

Karel Honzík : Necessismus

Necessismus má ve své podstatě blízko k otázkám přiměřenosti a ohleduplnosti k životnímu prostředí, avšak finálně je to teorie rozvedená poněkud jiným směrem. Její jádro tkví v plánování nového životního způsobu lidových vrstev na základě

⁷⁵ viz Teige, K.: Předmluva o architektuře a přírodě, in: Žák, L.: Obytná krajina. Praha, 1947, s. 13

⁷⁶ podrobně rozpracoval svou teorii chrematofilie (lpění na věcech) v knize Brouk, B.: Lidé a věci. Praha, 1947.

⁷⁷ srov. Librová, 1994, s. 94

⁷⁸ o K.Honzíkovi budeme ještě podrobně psát v souvislosti s jeho teorií životního slohu v následující kapitole

zkoumání rozporu jejich základních potřeb a skutečné spotřeby. Celá tato koncepce spíše než s vědeckými enviromentalistickými teoriemi koresponduje s utopismem a sociálním inženýrstvím komunisticky egalitářského typu. Ačkoliv jistě nezaujímá důležité místo v dějinách světové ani české sociologie, patří mezi významné sociologicky orientované počiny české architektonické avantgardy.

Podívejme se tedy na Honzíkův návrh nového životního stylu společnosti, změněného přístupu k lidským potřebám, který nazval necesismem, jenž by měl zavést „rozumný pořádek do spotřeby všech hodnot, jíž předchází společenské systémy, zejména kapitalismus, zanechaly v bezútěšném stavu“, ⁷⁹.

Základním problémem spotřeby je podle Honzíka propastný rozdíl mezi velkou výrobní kapacitou, kterou společnost disponuje, a malou kvalitou lidové spotřeby. Lidové vrstvy, o jejichž životní úroveň se Honzík zajímá především, vkládají do fungování společnosti velkou hodnotu své práce, ale nedostávají za ní adekvátní kulturu života. Zamýšlí se tedy nad příčinami ztráty hodnoty práce v soukolí společenské produkce. Lze říci, že dospívá ke známému Marxovu závěru o spodními vrstvami vytvářené nadhodnotě, kterou si systematicky přisvojují vrstvy vyšší. Hledí však na tento jev z hlediska spotřeby, nikoli obecně ekonomicky. Zjišťuje, že jen úzká vrstva společnosti si může dovolit uspokojování luxusních potřeb a život na odpovídající kulturní úrovni, zatímco početní pracující, odevzdávající svou energii do rozvoje lidstva, často nemohou uspokojit ani své základní potřeby. Problém vytváří - kromě tradičního nepřítele avantgardistů, jímž je liberalistický kapitalismus – soudobá hierarchie potřeb a spotřebních preferencí. Z výroby a tvorby věcí nezbytných se lidské úsilí přesouvá do výroby a tvorby věcí a hodnot zbytečných, vedlejších nebo zprostředkujících, čímž podle Honzíka vzniká plýtvání lidskou prací, které stojí za zbytečně nízkým životním standardem lidových vrstev. ⁸⁰

Zde se pochopitelně nabízí srovnání poměrně laicky popsanych výrobních struktur společnosti doby Honzíkovy s obrovskou složitostí a provázaností

⁷⁹ viz Honzík, 1946 I, s. 5

⁸⁰ srov. Honzík, 1946 I, s. 8 n.

výrobních struktur společnosti dnešní, která je již spíše založena právě na produkci zprostředkovaných a „vedlejších“ nehmotných hodnot než na výrobě skutečných materiálních statků. A znamená to opravdu, že má naše společnost špatně hierarchizované potřeby, nesprávné nastavení spotřeby a oddává se plýtvání hodnotami? Pokud ano, může být jednou z příčin posun od tvorby věcí nezbytných k tvorbě produktů zbytečných? Ve své podstatě je to myšlenka lákavá. Jí a jejím modifikacím dnes propadají někteří radikálnější občané informační společnosti řešící svou hodnotovou deziluzi pokusem o návrat k tradičnímu atavistickému životnímu způsobu (v konvenčnější rovině sem lze zařadit i odliv městského obyvatelstva na venkov); svou přílišnou jednoduchostí ale naznačuje, že nebude myšlenkou spásnou. Neboť jednoduchá řešení složitých sociálních problémů obvykle neexistují.

Problémem hodnotové hierarchie moderního člověka je podle Honzíka fakt, že jsme se odnaučili považovat podstatné potřeby za zdroj svého štěstí. Základní životní úkony lidé proměňují v jakési nepříjemné povinnosti, které odbývají, aby se místo nich mohli věnovat svým koníčkům, zábavám a obřadům, v nichž hledají smysl života. Za touto změnou stojí lidem po staletí vštěpované heslo „Chléb a hry“ vyhovující vládnoucím vrstvám a stabilitě tradičních společenských zřízení.⁸¹ Odstranění této disharmonie, návrat k přirozeným lidským hodnotám a reálnému uspokojování potřeb každého člověka přinese podle Honzíka socialismus, společenské uspořádání blízké budoucnosti. V socialismu zavládne nový životní sloh, který spočívá v zušlechtnění základních lidských potřeb: „Radostná práce ve zdravém prostředí, bydlení v sídlištích prostoupených přírodou, ve slunných a vzdušných stavbách, jejichž provoz je udržován společným úsilím a s nejlepším uplatněním moderní vědy a techniky. ... Prostý, otevřený a svobodný styk člověka s člověkem. Radostné užívání přírody a díla vytvořeného člověkem. To jsou ony základní vlastnosti nového lidového životního slohu, k jehož vytvoření se lze přiblížit uvědoměním a soustředěným snažením.“⁸²

⁸¹ srov. Honzík, 1946 I, s. 11

⁸² viz Honzík, 1946 I, s. 15

Prvním úkolem necessismu, který se bude moci v nové společnosti plně uplatnit, je studium spotřeby, tedy zjistit, co lidé skutečně potřebují, a co je jen zástupným nárokem. Pro tyto účely navrhuje Honzík zřídit ústav pro studium spotřeby, jenž by na základě svých zjištění plánoval spotřebu a v důsledku toho i výrobu a tvorbu životních hodnot. Studium by probíhalo ve spolupráci s „aktivními, tvořivými spotřebiteli – pionýry“, kteří by s pomocí necessistických zásad vytýčili nové životní požadavky, jimiž by dokázali odlišit věci nezbytné od zbytečných.⁸³

Jedním z hlavních cílů necessismu je pak popsány prostředky dospět k výrobě volného času pro všechny. V nové společnosti tedy budou mít všechny vrstvy lidí větší množství volného času, který pak nebudou zaplňovat zbytečnostmi a zástupnostmi, ale skutečným hluboce prožitým životem. Co to ale fakticky znamená, zůstává otázkou.

Myšlenka na zvýšení objemu volného času je zajímavá i v kontextu naší doby: V postmoderní západní společnosti stoupl volný čas na žebříčku hodnot na úkor pracovního nasazení a objevil se nový trend v chování lidí, kteří se přestávají orientovat na pracovní výkon, v němž již nespátřují smysl života, a své úsilí věnují tvorbě volného času.

Závěrem shrňme teze necessismu citací představy o ideální socialistické budoucnosti, jíž nepochybně sdílela řada komunistů v převratné poválečné době, která však se skutečným fungováním světa neměla moc společného, a byla tudíž nutně odsouzena k neúspěchu. Honzík se tu s neobyčejnou naivitou a bez znalosti základních hospodářských či sociálních procesů zamýšlí nad organizací průmyslu a vytváří půvabnou utopickou altruistickou vizi, která patrně stála u zrodu velmi nepůvabného a utilitaristického režimu: „...Kdyby se továrny přeorientovaly na výrobu nutností, jistě by byly zaměstnány stejně jako dosud, ne-li ještě více. Nebylo by možno místo mnoha nevkusných broušených nádob ze skla vyrábět nerozbitné nádoby, nebo například sklo, propouštějící ultrafialové paprsky pro naše obytné, školní a nemocniční budovy? Nebylo by možno místo milionů skleněných panáčků a jelínků, místo kovových váziček a popelníků vyrábět lékařské

⁸³ srov. Honzík, 1946 I, s. 17

teploměry, léčebné lampy, roentgeny a jiné přístroje, jichž je stále zoufalý nedostatek?“⁸⁴

Takováto svědectví o duchu doby a genezi myšlení levicových avantgardistů a příslušníků kulturní elity jsou pro pochopení dějinného a společenského vývoje velmi cenná. Je pozoruhodné, jak závažná a podnětná témata si tito myslitelé vybírají pro své úvahy a jak laicky a naivně je uchopeno jejich zpracování, které naráží zejména na limity omezených zkušeností a vědění o společnosti a jejích zákonitostech.

Karel Honzík a téma životního slohu

Ústředním tématem bádání Karla Honzíka na poli sociologicko-architektonickém nebyla koncepce necessismu, kterou jsme uvedli spíše pro její ojedinělost v dějinách avantgardy, nýbrž teorie životního slohu. Honzík důkladně studoval otázky životního stylu člověka v různých dobách i v současnosti, dával je do souvislostí s architekturou a vytvořil poměrně rozsáhlou teorii životního slohu lidí a jeho utváření. Přejal avantgardistickou tezi o úzkém sepětí společnosti a stavitelství a propracoval ji v osobitý koncept životního způsobu. Základní postulát své tvorby sám charakterizuje takto: „Architektura se nám dnes jeví natolik jako orgán společenského života, že pojednání o její problematice se stává nutnou součástí obecného pojednání o slohu života.“⁸⁵

Tímto tématem se zabýval celoživotně a výsledkem je ucelený pohled na to co je sloh, proč jej potřebujeme, jak se vzájemně ovlivňuje s životem společnosti; a rovněž celé ideové paradigma, v jehož rámci nachází odpovědi na aktuální společenské otázky své doby.

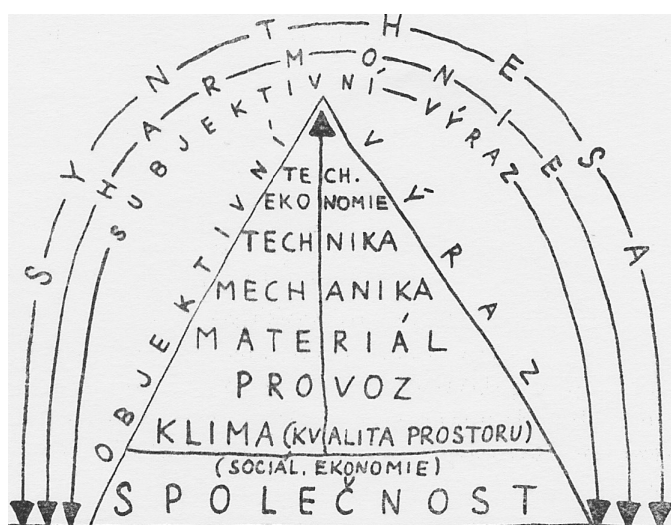
Honzík nejprve definuje architekturu jako typ užitkové tvorby, tedy činnosti jejíž funkcí je sloužit potřebám člověka. Užitkové dílo pak podléhá celé řadě podmínek přímo i nepřímo určujících jeho tvar, který v Honzíkově teorii dostává komplexní název *sloh*. Pojem slohu je pak definován slovy O. Stefana jako „jistota

⁸⁴ viz Honzík, 1946 I, s. 19

⁸⁵ viz Honzík, 1946 II, s. 21

výrazu“.⁸⁶ Tato vágní definice nám příliš nepomůže v orientaci v Honzíkově teorii, avšak podle jeho užívání tohoto termínu lze sloh chápat jako syntézu tradičního označení stylově ucelené umělecké epochy a životního způsobu lidí zahrnujícího styl bydlení, oblékání, práce, trávení volného času a jiné lidské aktivity.

Aby mohl Honzík široce aplikovat svou teorii životního slohu, musí nejdříve podrobně prozkoumat a popsat východiska a souvislosti tohoto pojmu. Důkladně se zabývá činiteli, které se podílejí na tvorbě životního slohu, přičemž rozlišuje mezi objektivními a subjektivními činiteli slohu.

Obr.11: Diagram znázorňující slohotvorné podmínky,
zdroj: Honzík, K.: Tvorba životního slohu, Praha, Nakl. V. Petr 1946

Základním objektivním slohotvorným činitelem všech věcí je obecně společnost. Rozdílné formy a tvary věcí jsou výsledkem vlivu člověka a společnosti. Tento vliv nazývá autor „socioplastickým“. Jiným podstatným slohotvorným činitelem je prostor a jeho klima nebo provoz, pod kterým je myšlen soustavný užitkový pohyb lidí, dopravních prostředků i nástrojů.

Všechny objektivní slohotvorné činitele jsou sestaveny do následující stupnice od nejvýznamnějšího k nejméně podstatnému: 1. společnost, 2. sociální ekonomie (tj. ekonomie mezilidských vztahů), 3. prostor a jeho klimatická kvalita, 4.

⁸⁶ srov. Honzík, 1946 II, s. 32.

mesopsychika (tj. vliv prostředí na duševní stav), 5. provoz, 6. skladba hmoty, 7. mechanika, 8. výrobní technika, 9. technická ekonomie (tj. technická úspornost). Tyto okolnosti a podmínky vtiskují věcem jejich objektivní výraz.

Kromě toho ale existují také subjektivní složky utvářející sloh věci. Jsou jimi: 1. subjektivní výraz, 2. harmonizace, 3. syntéza. Tyto činitele souvisejí s tvůrcem, projektantem věci, který do jejího tvaru vkládá i něco ze své povahy, sociálního postavení či myšlení.⁸⁷

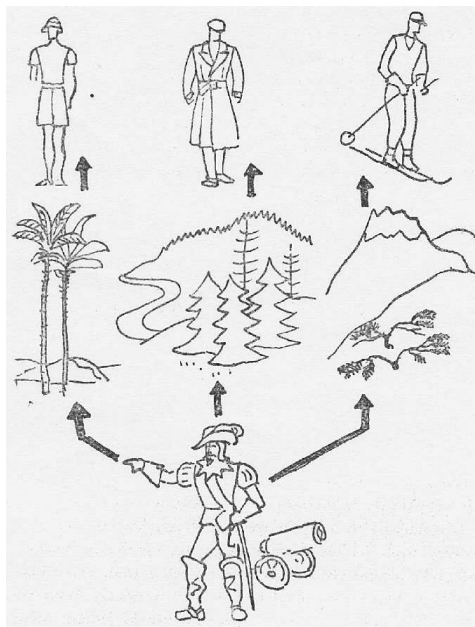
Když už víme na čem se životní sloh zakládá, je důležité položit si otázku, k čemu jej a jeho poznání potřebujeme. Honzík zastává názor, že: „forma a sloh jsou mosty poznání, které nás přivádějí ke skutečnosti pochopením jejích vztahů. Co jiného je sloh, než jakýsi graf vztahů mezi jednotlivými formami? Z tohoto hlediska se nám jeví sloh jako nutná složka našeho poznání, pomůcka uvědomování sebe samých. Je třeba dalších důkazů o jeho sociálním významu? Je nám stejně nezbytný jako chléb!“

Po ujištění o nezbytnosti existence slohu pro život člověka, hledá autor sloh své doby. Zjišťuje, že moderní člověk je díky penzu soudobého poznání zavalen různými slohy, z nichž ze všech čerpá formy, musí se však zorientovat a vytvořit si svůj vlastní sloh sladěný se svým výrazem. Přes veškerý chaos forem obklopující moderního člověka ale Honzík přece jen objevuje charakteristický rys soudobého životního stylu, jímž je přizpůsobování formy svých věcí proměnlivým životním podmínkám. Poukazuje na to, že dřívější člověk považoval jednou nabyté formy za neměnné a demonstruje to na příkladě oblékání: Lidé dřívějších dob se po celém světě pohybovali ve stejném oblečení bez ohledu na klima, takže kupříkladu evropští kolonizátoři nosili v tropických pralesech stejný úbor jako v panských palácích. Tyto poznatky shrnuje do teze o tom, že „forma užitkových věcí ztrácí čím dále tím více význam neměnného symbolu osobnosti, nebo moci a stává se spíše znakem nejužšího působení skutečnosti.“⁸⁸ A nový životní sloh moderního

⁸⁷ srov. Honzík, 1946 II, s. 29

⁸⁸ viz Honzík, 1946 II, s. 47

člověka navrhuje nazývat biologickým, či lépe „biotickým“ nebo „bioplastickým“.⁸⁹

Obr.12: Klimatická specialisace obleku,
zdroj: Honzík, K.: Tvorba životního slohu, Praha, Nakl. V. Petr 1946

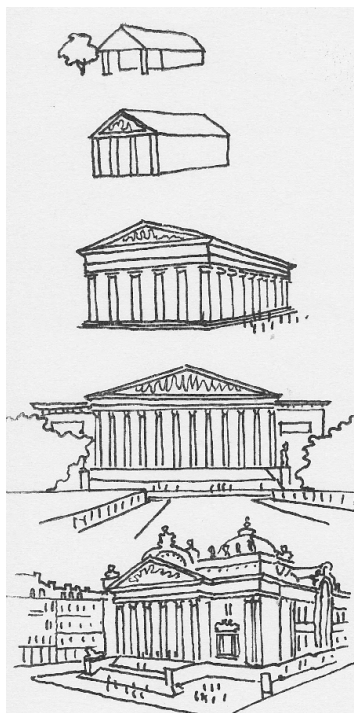
O pravdivosti tvrzení, že se životní způsob soudobého moderního člověka odlišuje od životního stylu člověka tradičního právě schopností flexibilního přizpůsobování, by se dalo polemizovat, byť je to myšlenka velmi syntetická a zajímavá. Stejně tak lze celé Honzíkově teorii vytknout jako slabinu přílišnou formálnost utvářenou zřejmě pod silným dobovým vlivem strukturalismu i sémiotických teorií, snahu o popis světa pomocí dichotomických distinkcí, rozklad věcí a jevů na formu a obsah, jež jsou sice systematicky zjednodušující a mnohdy účelné, nemohou však podat skutečný plastický obraz světa lidí.

Bioplastický sloh se odlišuje od dřívějších slohů, které Honzík navrhuje nazývat ideoplastickými také tím, že je utvářen s neustále přítomným důrazem na funkci

⁸⁹ srov. Honzík, 1946 II, s. 47

formy, zatímco ideoplastické slohy se zakládaly na symbolech a idejích a jejich reprodukci či obměně.

K tomuto dichotomickému rozlišení typů slohů je ovšem třeba dodat, že bioplastický sloh je uvažován v podstatě pouze v souvislosti s užitkovou tvorbou a užitým uměním. Pro klasické druhy výtvarného umění jakými je malířství či sochařství jsou stále platné spíše zásady ideoplastických stylů. Tato nekomplexnost je možná i citelnou trhlinou Honzíkovy koncepce.

Obr.13: Přenos symbolů: 1.Obytný dům ve starém Řecku. 2.a 3. Řecký chrám – sídlo boží – zveličený lidský příbytek. 3. a 4. Sněmovna a bursa. Lidské stavby přejímají rozměry i formy božího sídla, zdroj: Honzík, K.: Tvorba životního slohu, Praha, Nakl. V. Petr 1946

Nositelem slohu se v průběhu historie stávali různí společenští představitelé či společenské vrstvy, dnes je však podle Honzíka nositelem slohu spotřebitel, příslušník nejširší lidové vrstvy, která se stává hlavní silou společnosti. Takový nositel slohu by pak měl být co nejvíce vzděláván a to i institucionálně skrze “školu životního slohu“, jež by mohla působit v rámci nějaké již existující školské organizace, aby nový životní sloh měl sice charakter lidový, ale zajišťoval jistou úroveň. Honzík navrhuje přímo obory a problematiku, s nimiž by se měl každý

občan seznámit, například: architektura sídlišť a budov, vztah mezi provozem a tvarem věcí, kultura kuchyně apod.⁹⁰

Po Karlu Teigem a dalších i Honzík rozvíjí myšlenku o tom, že architektura je otisk a záznam života společnosti i mezilidských vztahů. A protože architektura je také výrazem životního slohu, jsou společenské a mezilidské vztahy zpětně označeny za slohotvorné. V době architektonické avantgardy, kdy se všeobecně očekávala zásadní přestavba společnosti, je proto architekt postaven na roveň národohospodářům a politikům a spolu s nimi pasován do role tvůrce nového životního prostředí.⁹¹

Další Honzíkovo téma, jímž je prostředí a prostor v životě člověka, přináší otázky urbanistické. Zamýšlí se nad tím, jakým způsobem jsou zastavovány veřejné prostory a jak vypadají soudobá města. Tvrdí, že tradiční staré stavebnictví přirozeně dbalo na umístění staveb v prostoru a na komfort příjemného prostředí obklopujícího bytové domy, zatímco v moderní době zvítězila ekonomičnost projektů a rychlost výstavby.

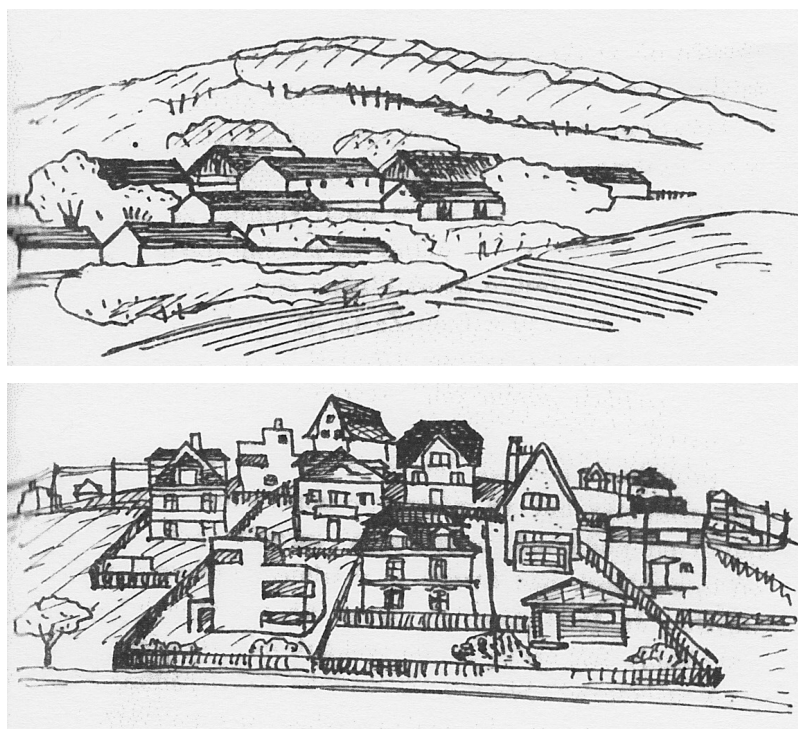
Do tohoto trendu zapadají i konstruktivistické návrhy architektů z dvacátých let, kdy se veškerá pozornost soustředila pouze na izolovaný problém řešení bytu uvnitř budovy a zcela opominula problematiku prostředí, do něhož je dům zasazen. Známa česká levicová architektka Augusta Müllerová tuto dobu popisuje slovy: „vnitřní prostor, jeho vyjádření a psychologický účín je základní jednotkou všeho architektonického tvoření.“⁹² V letech třicátých se pak situace mění a zájem architektů se obrací i k veřejnému prostoru. Postupně se toto zaměření stupňuje až k zájmu o prostory přírodní a krajinu. Tento směr myšlení je blízký z české avantgardní scény zejména Ladislavu Žákovi, který je autorem výroku, že největším architektonickým činem je často nestavět v určitých krajinách vůbec nic.⁹³

⁹⁰ srov. Honzík, 1946 II, s. 60

⁹¹ srov. Honzík, 1946 II, s. 69

⁹² viz Honzík, 1946 II, s. 75

⁹³ srov. Honzík, 1946 II, s. 75

Obr.14: Srovnání naší typické vesnice se čtvrtí rodinných domů, jaké se za posledních 20.let rozrostly na okrajích našich měst a obcí, zdroj: Honzík, K.: Tvorba životního slohu, Praha, Nakl. V. Petr 1946

Studujeme-li dále tvorbu Karla Honzíka, jednoho z čelních představitelů české avantgardy, musíme se opět pozastavit nad neobyčejnou aktuálností a prozíravostí avantgardistických idejí: Lze zjednodušeně konstatovat, že myšlenkový proud nazývaný avantgardou, konstruktivismem či funkcionalismem prodělal za dvacet až třicet let tak zásadní vývoj hodnot, postojů, inspiračních zdrojů a ideálů, ke kterému v západní civilizaci úhrnem nedošlo ani do konce 20. století. Tito myslitelé postavili své plány na fascinaci technikou, výrazem jejich životního přesvědčení se stal technicismus a městská průmyslová civilizace. S tím souviselo i vyzvednutí dělnické třídy a „obyčejného člověka“ s uniformními zájmy do popředí jejich lidského a vědeckého zájmu. Z vnějšího pohledu na lidovou vrstvu a z přesvědčení o porozumění jejím potřebám povstala myšlenka kolektivismu jako ideálního životního stylu.

Brzo se ovšem narazilo na mantinely technicismu i kolektivismu a u značné části avantgardistů převládlo zděšení z nastalé situace. - Máme zde na mysli situaci v architektuře a urbanismu, kterou jedině jsou autoři avantgardy schopni profesionálně obsáhnout. Přestože jejich teorie se týkají obecnějších společenských problémů, v jejich analýze však nedosahují dostatečné míry fundovanosti a komplexnosti.- A tak přichází logický odvrát od technického, průmyslového a urbánního, které kromě požadovaného zkvalitnění lidského života přináší řadu nežádoucích negativních účinků, jež mohou brzy převážit získaná pozitiva.

V tvorbě K. Honzíka lze dobře sledovat tento vývoj a jeho obraty. Ve čtyřicátých letech dochází k názoru, že technika sama hatí svou úspěšnost, a ukazuje pesimistický pohled na výsledky technického rozmachu: "Oblaka prachu se víří kolem silnic, kouře a plyny kazí povětrí, hluk se rozléhá široko daleko, stavby a konstrukce se rozlézají po zemi vytlačující přírodní živel, stavby si vzájemně zastíňují vnitřní prostory, krátce: klima se zhoršuje, zatímco původním cílem bylo jeho zlepšení."⁹⁴ Honzík spolu s naturalisty, jak se takto smýšlející myslitelé označovali, ale věří v optimističtější budoucnost, v možnost syntézy techniky a přírody. My už bychom dnes v této otázce byli rezervovanější.

Honzík a jeho pojetí naturalismu vidí řešení neutěšené situace v péči o tvorbu životního prostředí, pod nímž rozumí nejen přírodu a krajinu, ale také lidské příbytky s jejich bezprostředním okolím. Zabývá se podrobně různými způsoby uspořádání prostředí a jeho využití. Klade důraz na psychické potřeby člověka, které by se měly odrážet v architektuře a urbanismu. Ideální řešení spatřuje ve výstavbě tzv. zelených měst⁹⁵, v nichž by mohli růst fyzicky i psychicky zdraví obyvatelé. V konzistenci s levicovým myšlením příslušníků avantgardy žádá realizaci těchto změn regulacemi a centrálně institucionalizovaným postupem.

⁹⁴ viz Honzík, 1946 II, s. 77

⁹⁵ koncepce zeleného města se prosazuje v době poválečné a zaujímá výrazné místo v plánech výstavby panelových sídlišť

Ladislav Žák

Ladislav Žák je další z osobností, kterou nelze opominout, zabýváme-li se „enviromentalistickým“ myšlením českých avantgardistů. Předmětem jeho zájmu byly sociální a psychologické aspekty architektury na podkladě rozumného využívání přírody a vyváženého soužití člověka s okolím a krajinou. Svůj ekologický program Žák naplňoval v inspiraci tradiční lidovou řemeslnou tvorbou a ve sbližování a vhodném propojení lidských sídel s přírodní krajinou. Zabýval se také problematikou spotřeby ve smyslu využívání přírodních zdrojů a hospodaření s krajinou.

Ladislav Žák vyšel ze skupiny architektů a teoretiků pod vůdčím ideovým vlivem Karla Teigehe, avšak postupně se z tohoto proudu vymezil odlišným předmětem svého zájmu. Od 30. let se čím dál více zabýval tematikou krajiny a přírody jako obytného prostoru, až se fakticky stal zakladatelem nového oboru stavebnictví - zahradní architektury.⁹⁶

Obr. 15: Ladislav Žák: vila Miroslava Hajna v Praze Vysočanech, 1932-33,
zdroj: www.slavnevil.cz

Postava Ladislava Žáka je důležitým článkem ve vývoji české avantgardní architektury. Po výrazné deziluzi z vývoje v SSSR a prvním krachu myšlenek

⁹⁶ Souhrn Žákových nejvýznamnějších myšlenek a teorie byl vydán v díle s názvem *Obytná krajina*, Praha, 1947, z něhož také vychází tato kapitola

levých architektů se od poloviny 30. let posouvá ohnisko zájmu avantgardistů zpět k tradičnějším stavebním formám, řemeslné výrobě a k přírodě v nejširším slova smyslu. Jestliže těžiště a vlastně jediný zájem avantgardistických teorií byl v městské architektuře či urbanismu, nyní se znovu objevuje význam venkova a krajiny. Příroda, česká krajina a lidové stavebnictví se stává silným inspiračním zdrojem pro další činnost a myšlení teoretiků architektury a L. Žák se stává čelným představitelem této vlny. Na tomto vývoji se silně podepsala také válečná situace, stavební uzávěra a potírání jakéhokoli levicového nebo modernistického myšlení, takže obrat k přírodě a venkovu byl vhodným únikem před dobou. Přinesl však pozoruhodné výsledky v podobě nových témat a ideových tendencí, z nichž se později vyvinuly vlivné koncepty, jejichž aktuálnost přetrvává dodnes.

Ústředním tématem Žákovy tvorby je rozšíření obytného prostoru za hranice bytu či domu do volné přírody, jíž považuje za „prvotní obytný prostor všech živých bytostí i člověka, který podržel ve všech dobách svůj obytný ráz a význam.“⁹⁷ Žák se po století fascinace objevy vědy a techniky odpoutává od velebení schopností lidstva a obrací pozornost k přírodě, jíž označuje za nezbytnou protiváhu výtěžkům civilizace, přirozený domov člověka a zdroj jeho síly. Prostor zahrad, sadů a krajin chápe jako součást jednotného životního prostředí, jehož organizaci, plánování a formování by měla zahrnout architektura. Hovoří o novém architektonickém směru „regionalismu“⁹⁸, který by měl navazovat na urbanismus, zahrnoval by ale mnohem širší souvislosti celého území krajiny, v níž se staví. S tím souvisí i další významný pojem jeho teorie „desurbanismus“, pod nímž rozumí otevřenost sídel, prolnutí jejich interiérů se zelení a venkovskou krajinou, který by se měl stát ideálním architektonickým principem budoucnosti.

Žák zahrnuje hmotu rostlinné zeleně, která spolu s domy a sídlišti doplňuje naše životní prostředí, do skupiny stavebních materiálů spolu s hmotami betonu, cihel, kamene či skla. Považuje ji za rovnoprávné stavivo obytného prostředí. Dochází tak k závěru, že ji a její využití musí architekti studovat stejně jako ostatní stavební

⁹⁷ viz Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 129

⁹⁸ srov. Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 130

hmoty a navrhuje založit obor zahradní architektury v rámci běžných architektonických studií a dát mu stejnou důležitost. Říká, že „nová architektura přírodních prostor vznikne z potřeb lidského života, tak jako z nich vznikly všechny historické slohy, jež je užitečno pochopiti po stránce architektonicky formální i sociologicky obsahové“⁹⁹ Zahrada se stejně jako byt či dům stává výrazem potřeb, hodnot i charakteru svých obyvatel, doby a celé společnosti. Existují různé typy zahrad vycházející z přirozených klimatických a krajinných podmínek, ale také sloužící životu lidí. Tak je třeba anglický park vyjádřením protestantské skromnosti a neokázalosti anglické společnosti a zároveň zdrojem volnosti a soukromí pohybu pro Angličanovu uzavřenou duši. Zatímco japonská zahrada je zhuštěním stylizované přírody na malém prostoru, podléhající přísným pravidlům vstupu a orientující se na estetickou stránku přírody. Což opět vypovídá mnohé o uspořádání této asijské society i způsobu života jejích členů. Je tedy důležité studovat zahradní architekturu v historických souvislostech, neboť architektonická forma zahrad nemůže být pochopena bez poznání jejich lidského sociologického obsahu.¹⁰⁰

Žák se podrobně zabývá tím, jak by měla vypadat česká architektura zeleně. Jako hlavní, poněkud nekonkrétní, zásady formuluje respekt k přirozené české krajině a inspiraci v „lidovém obsahu“. Architektura zeleně v Čechách by se tedy měla skládat z architektonických prvků české krajiny a lidského lidového obsahu.¹⁰¹ Zde je velmi patrný dobový teoretický vliv strukturalismu a jeho chápání světa, který se skládá z věcí či faktů majících vždy dvě stránky – formální a obsahovou.

Žák se také drží funkcionalistického paradigmatu, jako způsobu pohledu na svět: Zahrada jako obytný prostor musí stejně jako byt splňovat zásady účelnosti a funkcionality. Tato účelnost je jednak materiální – to znamená, že zahrada musí vyhovovat fyzickým a materiálním potřebám lidského bydlení, jednak duchovní – zahrada splňuje nároky estetické. Tuto nedělitelnou hmotnou a duševní

⁹⁹ viz Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 132

¹⁰⁰ srov. Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 132

¹⁰¹ srov. Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 134

funkcionalitu nazývá Žák také obyvatelností. Aby byl přírodní prostor obyvatelný musí být tedy řešen prakticky užitečně a zároveň esteticky lahodně.¹⁰² Základem obyvatelnosti zahrady je podle Žáka vždy služba nějaké životní potřebě. Například veřejné koupaliště je spojením přírodního prostoru a uspokojení potřeby hygieny, ale i zdraví a relaxace. Obytná zahrada musí mít v základu své kompozice službu bytové potřebě člověka, čímž se stává funkční a užitečnou. Taková zahrada naopak nesmí být neužitečným reprezentačním salonem naplněným dekorací květin či nepohodlným zastaralým skladištěm rostlin. Architektura zahrady a zeleně musí mít jasná pravidla, ve své podstatě shodná se zásadami architektury bytové či domovní.

Citujme teď pro dokreslení názorů Ladislava Žáka jeho odsudek zahrad koncipovaných podle osobnosti a vkusu svého majitele: „Z praxe víme, že majitelé, kteří nejvíce o své osobnosti a vkusu mluví, zpravidla žádnou osobnost ani vkus nemají a napodobí bídne jen to, co ohavného jinde nebo u souseda viděli. Ve skutečnosti bývají takové zahrady naopak důkazem nekulturnosti, zaostalosti a majitelské duševní omezenosti, ...jejímž posledním útočištěm se stala ubohá zahrada, o níž je mínění, že snese jakékoli neinteligentní řádění.“¹⁰³ Jak ochotně by asi souhlasili i současní architekti najímaní soukromými investory na leckdy dosti podivné projekty.

Dalším tématem Žákovy teorie je krajina nebo příroda jako prostor k relaxaci. S rozvojem měst, průmyslu i všeobecné zaměstnanosti pozoruje sílící potřebu lidí trávit volný čas v přírodě. Považuje aktivní odpočinek v přírodní krajině za základ péče o fyzické i duševní zdraví obyvatelstva. Zabývá se jak zelení městskou, propaguje výstavbu funkčních městských sadů s dostatečnou rozlohou, které by poskytovaly denní zotavení svému obyvatelstvu, tak volnou přírodou. Všímá si toho, že přírodní relaxaci si již mohou dopřát všechny třídy společnosti, mezi nimi i nejpočetnější vrstva lidová, na níž se v souladu se svými levicovými východisky soustředí. Architektura zeleně je pro Žáka mimo jiné i sociálně demokratizačním

¹⁰² srov. Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 134

¹⁰³ viz Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 135

prvkem; její výsledky by měly sloužit všem lidem bez rozdílu. Jako dobově příznačnou zahradní formu uvádí „lidovou obytnou zahradu“. Hovoří o nutnosti zabydlit krajinu ubytovacími zařízeními, plovárnami, výletními místy s občerstvovny, cestami, apod. pro lidi všech vrstev. Úkolem našeho století se pro Žáka stává ubytovat v přírodě všechny lidi všech společenských vrstev a poskytnout jim dostatečné přírodní plochy pro zotavení, procházky, cesty, pobyt, slunění a koupání. Jako nejsnazší možnou cestu vidí uskutečnění tohoto cíle formou hromadnou, kolektivní. Postavit lidové pensiony, hotely, zotavovny, pláže, hromadnou dopravu. Toho lze dosáhnout pouze pomocí plánovaného hospodářství s přírodními a obytnými hodnotami krajiny, které nahradí dosavadní živelný rozvoj a obydlování.¹⁰⁴

Tím se dostáváme k nejvýznamnějšímu odkazu Žákovy tvorby, a to k jakémusi enviromentálně ekologickému přístupu k přírodě a krajině. Žák sice vyzývá k zabydlení krajiny a jejímu otevření pro potřeby odpočinku člověka, zároveň však varuje před „nezdravým přelidněním, zašpiněním přírody, země a ovzduší i vod.“¹⁰⁵ Upozorňuje i na ohrožení životního prostředí ze strany zemědělské a průmyslové výroby. Volá po zákoně, který by chránil nejen památkové objekty, ale také přírodní dědictví. Již ve 40. letech 20. století považuje českou přírodu za poničenou a ohroženou, a žádá zlepšení životního prostředí. Toto téma pak nadčasově uzavírá vyjádřením, že: „malá země musí nesmírně pečlivě, odpovědně a obezřetně hospodařit hodnotami své přírody, nad níž nemá daru vzácnějšího kromě zdraví svých obyvatel.“¹⁰⁶

Po roce 1948

Avantgardní hnutí v celé šíři svého kulturního záběru upadlo po komunistickém převratu v Československu do nemilosti. Přestože příslušníky avantgardy často byli první čeští předváleční komunisté, kteří pro naplnění svých snů žádali sociální revoluci, stali se po skutečném převratu paradoxně nežádoucími. Jednou z příčin

¹⁰⁴ srov. Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 135

¹⁰⁵ viz Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 135

¹⁰⁶ viz Žák, L.: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942, s. 136

byla asi plošná a velmi radikální negace všeho, co pocházelo z masarykovské demokratické první republiky; jinou mohlo být silné elitářství, které provázelo avantgardisty navzdory jejich levě sociálním proklamacím; nebezpečná pro nový egalitářský režim byla rovněž výjimečnost osobností tohoto myšlenkového proudu; co však bylo jednoznačně proti potřebám nového rozložení sil ve státě byla mezinárodní provázanost avantgardy a té architektonické především. Čeští architekti se již nadále nemohli zúčastňovat činnosti organizace CIAM a byli myšlenkově, ale i hmotně (nedostatek materiálů i technologií) odříznuti od světového vývoje architektury.

Avantgardní architektura ale zprvu nebyla potírána zjevně a otevřeně. Po únoru 1948 její představitelé¹⁰⁷ založili podle svých představ o organizaci výstavby v socialistické společnosti soustavu státních projektových ústavů a výzkumný ústav výstavby a architektury.¹⁰⁸ Ovšem náplň jejich činnosti se začala velmi brzy citelně odlišovat od původních představ architektonické avantgardy. Realizovaná urbanistická koncepce a bytová výstavba sice vycházely rámcově z avantgardistického programu, byly však interpretovány podle potřeb nového režimu a bez ohledu na názory svých původních tvůrců. Jejich vize byly zneužity a zdeformovány, a to především ve dvou aspektech: Jednak v ekonomicky výhodné dezinterpretaci prostorové minimalizace bydlení, a dále v industrializaci a typizaci výstavby, jejíž původní myšlenka o vytvoření jednoduše montovatelné, proměnlivé stavebnice různých stavebních typů byla přebita sériovou produkcí betonových monotypů. Také původní předválečné návrhy v oblasti urbanizačního konceptu byly nakonec hrubě zjednodušeny a zkresleny.

Podrobněji se proměnami avantgardistických myšlenek a vizí v poúnorovém Československu zabývá následující kapitola.

¹⁰⁷ aktivními architekty v této době zůstávají např.: J. Fragner, J. Havlíček, J. Gočár, B. Fuchs, J. Albrecht a další

¹⁰⁸ srov. Nový, 1998, s. 429

IV. POVÁLEČNÁ SÍDLIŠTĚ–ZDEFORMOVANÉ IDEJE AVANTGARDY

Východiska

Architektonická avantgarda v letech meziválečných připravila a rozpracovala koncepci nového způsobu bydlení, která se ovšem v tehdejších politických a společenských podmínkách neprosadila, a zůstala pouze v rovině architektonického i sociálního experimentu. Zakládala se na silně levicovém přesvědčení o potřebě a nevyhnutelnosti zásadních společenských změn, jejichž výsledkem bude překonání kapitalistického systému a nastolení tzv. socialismu, v němž dostanou zásadní prostor nižší lidové vrstvy, podle jejichž potřeb a hodnot bude dále organizován společenský život a s ním i oblast kultury bydlení. V myšlenkovém étosu a také relativním dostatku první republiky však tyto ideje neměly šanci v masovém měřítku uspět. Po 2. světové válce, kdy Evropa vstávala z trosek hmotných i hodnotových, se podstatně změnilo naladění velké části československého obyvatelstva, posunulo se až radikálně vlevo a obdivně hledělo na komunistický Sovětský svaz. V této situaci se opět objevily myšlenky na novou moderní architekturu, která by byla výrazem nového životního způsobu moderního člověka.

Dvacet let staré vize avantgardních architektů o nejmenším bytě, kolektivním bydlení i změněných urbanistických přístupech se staly opět aktuální. Jejich autoři, zdecimovaní vynucenou válečnou přestávkou v činnosti, už ale často nebyli tak progresivní, aktivní ani entuziastičtí. Hlavní teoretik avantgardy Teige se zcela stáhl do soukromí uměnovědného bádání, a dalším jeho souputníkům z Devětsilu a Levé fronty uplynulá léta značně obrousila radikálnost názorů. Jejich východiska a představy postupně přebírají jiní, kteří je přetvářejí k obrazu svému a později především k obrazu nového razantního komunistického režimu.

Z futuristických utopických sociálních a uměleckých vizí architektonické avantgardy se zrodila myšlenka sídliště¹⁰⁹ a jejich postupnou degenerací se vyvinula

¹⁰⁹ zde máme na mysli sídliště jako novější pojem označující rozsáhlý soubor velkokapacitních obytných budov tvořících relativně uzavřené okrsky v rámci měst

podoba socialistického sídliště značně vzdálená představám svých ideových původců. Vznikla sídliště, v nichž nevýhody rychle přebily přednosti, a která se stala zdrojem mnoha nových společenských otázek a problémů.

Zásady architektonické avantgardy, z nichž vycházela koncepce sídlišť 50.-80. let 20. století, byly podrobně rozebrány v předchozích kapitolách. Poválečná sídliště navazovala zejména na konstruktivistickou ideu funkčnosti – krásné je jen to, co je užitečné a funkční; avantgardistickou touhu po demokratizaci umění a kultury života. Přejala také myšlenku standardizace jako ideálu pro život člověka i pro oblast architektury, a s tím související fascinaci hromadnou výrobou a sériovostí. Inspirací pro projekty sídlišť byly rovněž funkcionalistické zásady o jednoduchosti, ekonomičnosti staveb, kterou později socialističtí projektanti dovedli ad absurdum, a rovněž teze o vědeckém základě architektury. Architektura má ve funkcionalistickém pojetí zcela odlišné úkoly než jiné oblasti umění, musí být tvořena na základě vědeckých faktů a mít významnou odpovědnost ke společnosti, neboť se podílí na utváření její struktury a na řešení jejích problémů.

Pro výstavbu sídlišť byl významný také avantgardisty podrobně probádaný koncept racionalizace a hospodárnosti bytových dispozic, vytvářený na základě studia bytového provozu (viz např. Teige v *Nejmenším bytě*), důraz na hygienickou úroveň obydlí – dostatek světla, provětrávání a odpovídající sociální příslušenství. Dále se zde výrazně promítaly úvahy o významu vztahu architektury a tvorby životního prostředí, které byly tématem mladší generace avantgardy (viz K. Honzík).

Athénská charta CIAM

Zásadní roli v moderní architektuře a tedy i ve výstavbě našich sídlišť sehrála takzvaná Athénská charta CIAM, dokument, který vznikl na IV. kongresu CIAM roku 1933, a stal se manifestem celé moderní architektury. Tématem Athénské charty bylo uspořádání města a urbanismus.¹¹⁰ Dokument analyzoval stav

¹¹⁰ celé znění Athénské charty viz Hruža, J.: *Charty moderního urbanismu*, Praha 2002; nebo čas. Projekt, roč. 1964, č. 9

západních velkoměst z hlediska úrovně výstavby a kultury bydlení jejich obyvatel. Shledal stávající podobu měst jako kritickou, pro život současného člověka nevhodnou, a podal návrhy na nápravu této situace. Zásady a východiska obsažená v chartě se pak staly jakýmsi neformálně závazným programem moderní architektury, podle kterého tvořili nejen příslušníci avantgardy, ale i méně vyhraněně orientovaní architekti druhé třetiny 20. století. Urbanistické principy formulované chartou se staly až do konce šedesátých let v podstatě nezpochybnitelné, a na jejich základě vyrostly také plány československých poválečných sídlišť.

Athénská charta vycházela z konstruktivistických a funkcionalistických tezí: soudobá krize velkoměsta má kořeny ve společenské organizaci, již je individualistický kapitalismus, a v překotném a neústrojném rozvoji průmyslu a techniky. Objevují se zde již mnohokrát skloňovaná témata avantgardistů, jakými je právo na důstojné bydlení pro každého bez ohledu na jeho sociální příslušnost či představa o „typovém“ člověku dneška, podle jehož modelových potřeb lze architektonicky plánovat; dále opakovaný požadavek na osluněnost, vzdušnost a tím dostatečně zajištěnou hygieničnost obydlí; nebo volání po zhospodárnění výstavby prostřednictvím industrializace a sériovosti. Charta přejímá také kolektivistické naladění příslušníků avantgardy a s ním související snahy o vytvoření systému centrálního plánování architektonických postupů, urbanistických zásad a výstavby, které by mělo přinést kýženou nápravu dosavadního neuspokojivého stavu.¹¹¹

Neuspokojivost uspořádání velkoměst spočívala především v přelidněnosti jejich center, přeplněnosti průmyslem a dopravou a v absenci zelených ploch, což dohromady vytvářelo nezdravé životní prostředí pro život člověka. Dále se poukazovalo na kvalitativní nedostatečnost obydlí chudší městské majority; nevhodné rozmístění bytových, občanských i jinak funkčně orientovaných budov či na dopravní síť projektovanou bez ohledu k životním podmínkám lidí ve městě.

¹¹¹ srov. Musil, 1985, s. 26-36

Doporučení a závěry Athénské charty, se tedy až tolik netýkají teorie architektury, tak jak je propracovávaly čeští avantgardisté, ale podávají koncepci rozvoje města a urbanismu. Tato koncepce stojí na dvou základních idejích. Zaprvé: Moderní město má být členěno do oblastí, které budou sloužit pouze jednomu účelu. Vzniknou tak monofunkční zóny pro bydlení, práci, odpočinek, dopravu a oddělené zakonzervované historické jádro města. Zadruhé: Město se stane parkem. Velké množství zeleně a zelených ploch bude obklopovat všechny funkční zóny a vzájemně je oddělovat. Pro taková zahradní města bude vyvinut nový typ obytných budov – velké a vysoké věžáky bez rozlišení přední a zadní strany domu volně stojící v zeleni, což povede k zisku množství zelených ploch.¹¹² Zelené město pak bude skýtat prostor pro relaxaci svých obyvatel a bude zdrojem jejich zdraví.

Obě popsané zásady se staly východiskem i pro výstavbu našich socialistických sídlišť. Vizi zeleného města nelze v podstatě nic vytknout, kromě značné obtížnosti jejího uskutečnění, k němuž také v našich podmínkách ani zdaleka nedošlo. Koncepce monofunkčnosti však vyvolala značné problémy v různých aspektech života městské society.

Myšlenka rozčlenění města do monofunkčních oblastí byla sice rozumná a pragmatická, popírala však přirozené principy utváření lidských sídel, a její realizace měla rozsáhlé nepředvídané důsledky.

Zajímavou a varující charakteristiku modernistického urbanismu založeného na monofunkčnosti městských oblastí podal historik architektury O. Nový: „Moderní urbanistický koncept rozhodujícím způsobem ovlivnilo přísné racionální členění města na monofunkční celky podle převládajícího účelu, jako by město bylo pouhým průmyslovým velkozávodem s vnitřní logikou návaznosti výrobních operací....Tak ve výstavbě pro každodenní společenský a privátní život městského obyvatelstva zobecněly principy průmyslového urbanismu s jeho dominantními

¹¹² srov. Musil, 1985, s. 33

motivacemi i kritérii materiální účelnosti a hladkého provozu výroby s monofunkčními objekty.“¹¹³

Jinými slovy znovu se zde objevil starý problém konstruktivismu, kterým je jakási antihumánnost redukující člověka na pasivního příjemce „ideálně“ vymodelovaných životních podmínek, zcela přehlížející psychologická i sociální specifika jednotlivce a jeho svébytné potřeby. Pestrost městského života, víceúčelovost prostorů i budov se zúžila na materiálně provozní funkčnost, s níž se vytratila také sociální vícevrstevnatost jednotlivých míst. Budováním monofunkčních oblastí tak zanikl tradiční univerzalizmus městských sídel spolu s mnohým z přirozeného společenského provozu plynoucího z naplňování běžných denních potřeb a činností jejich obyvatel. Funkční segregace částí města je pravděpodobně i prapůvodcem jedné z dnešních neřešitelných komplikací velkoměstského života - mohutného rozvoje automobilové dopravy, který je důsledkem nutnosti častého cestování lidí z obytných zón do jiných částí města za prací i za společenským vyžitím či rekreací .

Corbusierovo Zářící město jako příklad modernistického urbanismu

Zásadní vliv na formulování postulátů moderního urbanismu měl francouzský architekt Le Corbusier, který se podílel na tvorbě Athénské charty a stal se také nejvýraznějším představitelem idejí, jež prezentovala. Na příkladě jeho projektu Zářícího města ze 20. let 20. století lze demonstrovat představu ideálního města, které by se vyvarovalo neduhů sužujících soudobá velkoměsta a poskytlo člověku komfortní domov zcela v souladu s modernistickými či avantgardistickými zásadami. Koncepce tohoto projektu byla převzata pozdějšími projektanty poválečné výstavby u nás i jinde ve světě.

Corbusierovo Zářící město by podle jeho vlastních slov vypadalo následovně: „Předpokládejme, že přijíždíme do města velkým parkem. Náš rychlý vůz jede po zvláštní nadzemní autodráze mezi majestátními mrakodrapy. Jak přijíždíme blíže, vidíme, že se proti obloze rýsuje silueta dvaceti čtyř mrakodrapů; nalevo a napravo

¹¹³ viz Nový, 1998, s. 427

od nás, přímo na okrajích každé jednotlivé části jsou budovy městských a správních úřadů a prostor uzavírají muzea a univerzitní budovy. Celé město je park.“¹¹⁴

Le Corbusier vyšel z urbanistické teze zahradního města¹¹⁵ a přizpůsobil ji pro města s hustým osídlením tím, že stavby dimenzoval vertikálně. Vytvořil tak jakési vertikální zahradní město, které by díky výškovým budovám obsáhlo velké množství obyvatel (projekt počítá s hustotou 1200 lidí/1 akr) a zároveň nechalo devadesát pět procent půdy nezastavěné, tedy zelené.

Corbusier jako jeden z prvních ve svých plánech řešil i otázku dopravy. Jeho ideou bylo zcela oddělit auta a chodce – na ulicích by se směla pohybovat pouze auta, chodci by měli přístup jen do parků.

Obr.16: Corbusierův Plan voisin – plán na přestavbu centra Paříže, 1925, zdroj: www.aftercorbu.com

Zářící město přineslo ještě jednu vlivnou novinku v územním plánování, a to koncepci zónování, což je rozčlenění města na jednotlivé zóny podle funkce, kterou mají plnit. Urbanismus zónování, který je v podstatě jen jiným vyjádřením

¹¹⁴ viz Jacobs, 1975, s. 20

¹¹⁵ Zahradní město je urbanistický program pocházející od Brita E.Howarda, který na počátku 20. století stanovil jako klíč k řešení problému velkoměst výstavbu menších sídelních útvarů pro 30- 60 tisíc lidí. Tato malá města měla být vystavěna na venkově a měla do svého územního plánu významně zakomponovat zeleň a přírodu. Howardův program počítal s tím, že města nebudou jen noclehárnami pro dělníky z velkoměst, nýbrž v nich bude průmysl, který poskytne jejich obyvatelům práci a i jinak budou strukturována jako soběstačná sídla, nikoliv pouze jako předměstí velkých urbánních celků.

myšlenky monofunkčnosti, se stal na dlouhá léta vedoucím principem ve výstavbě velkoměst.

Popsaný typ urbanismu vycházející z teorií architektonické avantgardy a reprezentovaný Le Corbusierem se stal téměř nezpochybnitelnou doktrínou hromadné výstavby v druhé třetině 20. století. Vycházela z něj i naše poválečná sídliště, ačkoliv by si tehdejší režim jistě nebyl ochoten přiznat inspiraci západními avantgardními myšlenkami.

Podoba socialistických sídlišť

Vraťme se nyní od Athénské charty a Corbusierových vizí k sledování přeměny idejí funkcionalistického bydlení architektonické avantgardy v projekt socialistického

Obr. 17: Sídlíště Brno Lesná, zdroj: www.archiweb.cz

sídlíště. Na tomto místě se hodí uvést citaci Karla Honzíka, teoretika avantgardy, v které se upozorňuje na riziko funkcionalismu oproštěného od vyšších kulturních funkcí architektury, jež se ve výstavbě panelových sídlišť de facto naplnilo: „Každý stavební projev, i když sleduje splnění věcného programu stavby,

nepředstavuje ještě plnou architektonizaci díla. Stavba sama o sobě ještě není architekturou...Co ze stavby činí architekturu, je formová finalizace všech funkcí.“¹¹⁶

Z funkcionalistických zásad racionalizace, standardizace a sériové výroby zůstaly pod vlivem obecného nezájmu komunistického režimu o člověka pouze jakési zkarikované principy maximální hospodárnosti. Takže místo racionalizace spotřeby, tedy zkoumání lidských potřeb, šlo o racionalizaci výroby, standardizace a sériovost se změnila v naprostou unifikovanost. Vznikaly tak stavby zbavené veškeré výzdoby i kulturní obyvatelnosti, které byly spíše primitivní než hospodárné a funkční. Funkcionalismus poválečných sídlišť se povětšinou omezoval na levné a snadné provedení schematických konstrukcí.¹¹⁷ Utilitarismus průmyslového racionalismu a později omezenost zdrojů v socialistickém hospodářství ovlivnil také vývoj pojetí vnitřních dispozic bytu. Od avantgardy byla převzata koncepce prostorového minima, která se však aplikovala na běžnou, nikoli sociální výstavbu. A tak se v sídlištních bytech projektovaly ložnice podle modelů spacích kajut, často menší než předválečné pokoje pro služebné, koupelny a WC se omezily na naprosté minimum odvozené od studia nejracionálnějších pohybů člověka, a celkové rozměry bytů odpovídaly předpokladům o obydlí vrstvy existenciálního minima, ačkoli zdaleka nebyly určeny jen jí.¹¹⁸

Na výstavbu sídlišť měla kromě idejí architektonické avantgardy zásadní vliv rovněž bytová politika socialistického Československa, jejíž hlavní zásady popíšeme v následujícím odstavci.¹¹⁹

Socialistická bytová politika si kladla za cíl především odstranění bytové nouze a zajištění stejného přístupu k bydlení pro všechny bez ohledu na jejich třídní příslušnost. Uspokojování bytových potřeb podle těchto zásad patří k úkolům státu, který organizuje a financuje většinu výstavby, kontroluje, reguluje a nivelizuje bydlení svých obyvatel. Kromě přístupu k bydlení, má společnost dbát také na

¹¹⁶ viz Musil, 1985, s. 31

¹¹⁷ srov. Musil, 1985, s. 26-36

¹¹⁸ srov. Nový, 1998, s. 427 n.

¹¹⁹ srov. Musil, 1985, s. 36-39

dostatečné, pro všechny stejné možnosti uspokojování sociálních a občanských potřeb (výchova, zdravotní péče, kultura). Další součástí bytové politiky státu je i formulování technických principů bytové výstavby, kterými jsou industrializace, maximální hospodárnost docílená především normalizací a standardizací jednotlivých stavebních prvků (tzn. používání prefabrikátů, panelů apod.) a typizací budov. Jinou zásadou, která ovšem nebyla plně dodržena, je vytváření ucelených funkčních obytných souborů s komplexním občanským vybavením (obchody, školy, místa k rekreaci apod.)

Obr.18: Jižní Město I, Křepského ul., 70. léta, zdroj: www.wikipedia.cz

Nové obytné soubory, jimž jsme si zvykli říkat sídliště, jsou výraznou dominantou všech větších měst České republiky a představují domov pro přibližně jednu třetinu obyvatel země. Jejich podoba sestávající z vysokých dlouhých mnohavlchodových panelových domů uspořádaných obvykle do otevřených řad zasazených do neupravené zelené plochy je všeobecně známa. Je ale třeba podotknout, že ne všechna sídliště jsou architektonicky nepovedená a nefunkční. Některé obytné komplexy z padesátých a počátku šedesátých let jsou velmi osobité a kvalitní, patří k nim například sídliště Invalidovna v Praze¹²⁰, pražská

¹²⁰ 1959-67 projektovali: S.Horák, J. Polák, V. Šalda ad.

Novodvorská¹²¹, Lesná v Brně¹²² nebo Sítňá v Kladně.¹²³ Sídliště z let normalizace už jsou podstatně méně vydařená jak koncepcí, tak provedením, zato jsou ale výrazně početnější a stala se tedy reprezentativním obrazem stavu bytové výstavby socialistického Československa.

Sídliště znamenala jistou revoluci v kultuře bydlení. V jejich rámci vznikla nová koncepce bytů, zastavění i volných ploch, změnila se řešení obchodní i dopravní sítě a bylo vytvořeno radikálně nové obytné prostředí. Velká očekávání o komfortnějším způsobu bydlení odpovídajícím novému společenskému řádu, která byla s jejich projektováním spojena, se však nenaplnila, ba naopak tento nový styl se ukázal být značně problematickým.

Jiné prostředí vytváří již netradiční vzhled nových obytných budov a jejich umístění do prostoru. Jednotlivé bytové domy, které jsou vizuálně velmi podobné, často i zcela stejné, splývají do monotónního, fádního a opakujícího se celku, v němž je nesnadná orientace. Výsledný estetický tvar sídliště není schopen uspokojit kulturní ani psychické potřeby člověka, které jsou nedílnou součástí nároků na funkční architekturu. Volné rozmístění budov do zeleně, které bylo motivováno zvýšením hygieny obydlí, vedlo k zániku obvyklých komunikací a především ulic jako tradičního centra veřejného života. Změnily se také zažité vztahy mezi proporcemi budov: dříve vysoké veřejné a obchodní budovy se zmenšily, zatímco původně nízká obytná zástavba se stala výškovou dominantou.¹²⁴ Novým faktorem v tvorbě sídlištního obytného prostředí byl také nebývalý značný rozměr komplexů. Sídliště 70. a 80. let se stavěla často pro několik desítek tisíc obyvatel, což mělo nemalý vliv i na utváření sociálního klimatu místa.

¹²¹ 1962-67, projektovali: A. Bořkovec, V. Ježek

¹²² 1962-66, projektovali: F. Zounek V. Rudiš, J. Veselý, M. Dufek

¹²³ 1961-87, projektovali: V. Hlinský, O. Jurenka, J. Náhlík

¹²⁴ srov. Musil, 1985, s. 15

Sídliště ve světovém kontextu

Panelová sídliště zdaleka nejsou jen dominantou českých a slovenských měst. Velké obytné komplexy s využitím moderního panelového materiálu se stavěly po druhé světové válce v obou částech rozdělené Evropy i v USA. Na Západě vedla v 50. a 60. letech ve výstavbě sídlištních aglomerací Velká Británie a Francie. Obě země tímto způsobem řešily potřebu sociálního bydlení.

Zlomem v produkci panelových sídlišť se stala roku 1973 naftová krize, která bezprostředně omezila a později až zastavila výstavbu sídlišť z panelů v západní Evropě. Nedostatek klíčové suroviny vyvolal odklon od používání panelové technologie a potřebu vývoje nového stavebního materiálu. V této době se zároveň rozvinula diskuse o úspěšnosti tohoto typu výstavby a architektonickým i urbanistickým trendem se stal návrat k řadovým rodinným domkům a nižší bytové zástavbě. Takto se ubíral vývoj ve Velké Británii či v Holandsku, ve Francii však dochází koncem 70. let k renesanci panelových sídlišť. V této době začala výstavba neobyčejně nákladných výstavných předměstských sídlišť v Paříži. Byly zde postaveny pozoruhodně různorodé, zdobné a esteticky propracované mrakodrapy z panelů, z nichž zmiňme například komplex Les Arcades du Lac z let 1974-83, jemuž se přezdívá „Versailles pro lidové masy“.¹²⁵ Celkově však panelová sídliště byla pro Západ pouze kratší negativně hodnocenou etapou ve vývoji architektury a jejich masovější výstavbu zaznamenal spíše východní blok. Záporně tu byla sídliště hodnocena zejména proto, že v britských či francouzských městech šlo o čistě sociální typ výstavby, a jejich existence v dalších desetiletích přinesla nesnadno řešitelné sociální problémy přetrvávající dodnes.

Problémy nového obytného prostředí

Vnější charakteristiky sídlištních celků popsané v předchozí kapitole jsou zdánlivě pouze vizuálního charakteru, ukázalo se však, že mají zásadní sociologické konsekvence, a podílejí se na genezi dvou velkých problémů, které autoři nové koncepce bydlení nepředpokládali. Prvním z nich je problematický

¹²⁵ srov. Ševčík, Beneš, 2009, s. 77 n.

emocionální vztah obyvatel sídlišť k jejich novému prostředí. Podle sociologických výzkumů¹²⁶ si lidé významně stěžují na odlišnost sídliště od obvyklých obytných prostředí, jeho uniformnost, gigantičnost a nepřehlednost, kvůli nimž je obtížné vytvořit si k takovému bydlišti citové pouto a identifikovat se s ním. S tím souvisí i další neobvyklá skutečnost, že sídliště stojí na pomezí města a venkova, přičemž nezapadá ani do jednoho z těchto urbánních konceptů.

Dalším problémem s ještě hlubšími dopady je nedostatek sociální komunikace mezi obyvateli sídliště. Lidé se zde podle svých vyjádření cítí osamoceni, uspořádání a rozměrnost obytného souboru jim neumožňují dostatečný společenský kontakt, chybí jim zde místa přirozeného lidského setkávání, jakými je v tradiční zástavbě hlavní ulice či náměstí. Obyvatelé se tak ocitají v sociální izolaci svého bytu.

K neorganičnosti sociálních vazeb a kontaktů přispělo jistě i to, že se do nových domů stěhovalo zároveň velké množství nových navzájem neznámých nájemníků, kteří museli vytvořit zcela novou komunitu bez jakékoliv návaznosti a kořenů. To se ukázalo jako velice obtížné, možná i neuskutečnitelné. Na sídlištích tedy nevznikly přirozené sousedské komunity, a tento způsob bydlení naopak zcela proti svému původnímu záměru spíše podpořil individualistický životní styl člověka uzavřeného do své nukleární rodiny. Díky velkému počtu obyvatel se stalo běžným jevem, že se jednotlivé rodiny v jednom domě mezi sebou ani neznají. Anonymita prostředí také způsobuje absenci dostatečné sociální kontroly, která je živnou půdou pro vznik asociálního chování. Zejména pro chování mládeže skýtá nedostatek interpersonálních vztahů charakteristický pro sídliště v kombinaci s nižší kulturní úrovní tohoto prostředí značné nebezpečí. V novějších výzkumech se potvrdilo, že zdejší mladí lidé mají vyšší sklony k protispoločenskému jednání, než mladí obyvatelé jiných městských oblastí.¹²⁷

Absence sousedských vztahů a neosobnost sídliště způsobila u jeho obyvatel také výraznou lhostejnost a nezájem o sociální i hmotné prostředí, jímž jsou

¹²⁶ V letech 1976-80 provedl komplexní výzkum poválečné sídlištní výstavby v ČSR Výzkumný ústav výstavby a architektury; jeho závěry jsou prezentovány v knize Musil, J. a kol.: Lidé a sídliště, Praha, Svoboda 1985

¹²⁷ srov. Schmeidler, 1997, s. 160-165

obklopeni. Obyvatelé nepocítili sounáležitost se svým okolím a nebyli ochotni vzít na sebe ani část odpovědnosti za jeho stav. Jako svůj domov chápali pouze vlastní byt a vše za jeho hranicemi jim bylo lhostejné. Došlo tak k velmi rychlému pustnutí a devastaci veřejných prostor domů i jejich okolí.

Tyto potíže dobře ilustruje výrok respondentů výzkumu, který cituje ve své knize J. Musil¹²⁸: „Necítíme se zde skutečně doma. Když jedeme na sídliště, nemáme pocit, že jedeme domů...až když jsme v našem bytě, až když za sebou zavřeme dveře, cítíme se jako doma.“

Sídliště vytvářejí i méně strukturně hluboké potíže v životě městské společnosti: Jejich poloha daleko od centra města vyžaduje dlouhé cestování obyvatel a tím výrazně zasahuje do jejich volného času a přináší městu mnohé dopravní komplikace. Také téměř naprostá monofunkčnost sídlišť, kvůli níž bývají tyto oblasti označovány za noclehárny, není vzhledem k jejich obyvatelům komfortní ani přirozená. Noclehářský charakter sídlišť posiluje rovněž velký nedostatek možností k smysluplnému trávení volného času. Respondenti výzkumů si stěžují na zásadní nevybavenost svého bydliště v této oblasti. Chybějí zde sportoviště, kulturní i restaurační zařízení a další příležitosti k rekreaci. Tento nedostatek se pak projevuje v socializačních či vzdělávacích procesech dětí vyrůstajících v tomto prostředí, stejně jako v deformaci životního způsobu zdejších dospělých obyvatel, a může se tak stát závažným sociologickým problémem.

Jiným sociologicky zajímavým tématem týkajícím se těchto obytných celků, který ovšem již v současné době pozbyl aktuálnosti, je původní zvláštní demografická skladba jejich obyvatel. Zdejšími prvními nájemníky byly téměř bez výjimky mladé rodiny s dětmi, takže věková skladba sídliště byla velmi homogenní. V literatuře to bývá popisováno jako problematičké kvůli nedostatkům v zázemí takzvané občanské vybavenosti (školky, školy apod.), avšak z hlediska sociálního se tato anomálie nejeví jako zdroj zásadních potíží.

Obyvatelstvo sídlišť sice bylo po dlouhou dobu věkově značně homogenní, avšak sociálně šlo naopak o vysoce heterogenní vzorek společnosti. Je to důsledek

¹²⁸ srov. Musil, 1985, s. 17

záměrného míšení lidí z různých společenských vrstev a skupin, které odpovídalo státní politice socialistického Československa. Tento fenomén ale nebyl pouze specifikem zemí východního bloku, objevoval se i v severských státech, západním Německu či USA. V těchto zemích se tímto naplňovaly myšlenky tehdy vlivné sociologické koncepce umělého vytváření sociálně smíšených obytných okrsků, v nichž by se utvářely „zdravé“, městu přínosné heterogenní sousedské komunity a eliminovaly společensky nežádoucí jevy.¹²⁹

Negativní vliv na sídlištní societu měl rovněž fakt, že novými usedlíky se často stávali lidé z venkova, kteří se tak dostali do zcela nezvyklého prostředí. Hojný počet venkovanů vytržených ze známého klimatu svého domova a přinucených změnit životní styl se dostávalo do stresové situace hraničící se stavy sociální anomie a vykořenění.

V souvislosti se sídlištními komplexy se v zahraničí objevily také velmi nežádoucí deviační společenské jevy. Máme zde na mysli různé typy závislostí, kriminality a jiného sociálně patologického jednání, jež vyplývají převážně z ghetoizace těchto obytných celků. V našich sídlištích v éře socialismu se tyto jevy nijak relevantně neprojevovaly, neexistovala ani žádná tendence po vytváření ghet či společensky vyloučených lokalit. Bylo to způsobeno sociálně heterogenní skladbou obyvatelstva podmíněnou primárním účelem výstavby sídlišť, která nebyla nikdy určena sociálně slabým.

V současné době se u nás takovéto problémy ještě stále nevyskytují v nijak významném rozsahu, respektive nepostihují velké sídlištní aglomerace, kde díky původnímu složení obyvatel a státní regulaci trhu s byty zatím nedošlo k signifikantní homogenizaci obyvatelstva. Je však nutné uvést, že v menších městech v chudších oblastech republiky se některá malá sídliště nebo jejich části začaly podobným způsobem přetvářet a vzniklo tak několik sídlištních lokalit s charakteristikou etnického gheta, kde se společenská patologie vyskytuje ve vysoké míře. Přesto jde zatím v globálním měřítku o jev okrajový. Je však dosti

¹²⁹ srov. kapitola o sociologii bydlení

pravděpodobné, že se spolu s bohatnutím populace budou sídliště stávat útočištěm chudších a společensky znevýhodněných lidí, a tím i zdrojem uváděných problémů, které bude muset naše společnost řešit.

Bylo by jistě zajímavé zabývat se dále vlivem obytného prostředí sídlišť na vznik asociálního chování jedinců, tato tematika však přesahuje zaměření této práce.

Jane Jacobsová a kritika modernistického urbanismu

Na počátku 60. letech začaly sílit pochybnosti nad modernistickým urbanismem a objevily se první významné kritiky tohoto způsobu plánování měst. Zajímavou a pozoruhodně vlivnou kritičkou corbusierovského vertikálního zónovaného zahradního města je americká novinářka Jane Jacobsová, která se dlouhodobě zabývala životem velkoměst a sociologickými aspekty architektury. Roku 1961 vyšla její neobyčejně úspěšná a významná kniha s názvem *The Death and Life of Great American Cities*¹³⁰, v níž podrobně rozebírá stav amerických velkoměst a jeho příčiny.

Jacobsová z různých hledisek kritizuje dosavadní převládající urbanistický a architektonický styl, jemuž laicky vyčítá ošklivost a zbytečnost volných ploch a nezajímavost pohledů zblízka a odborněji hodnotí urbanistickou koncepci zahradního města i Corbusiérova vertikálního zahradního města jako výmysl, které nemají se skutečným životem měst žádnou souvislost. Jejich autorům vyčítá, že města nikdy nestudovali a neváží si jich. Velmi negativní postoj zaujímá také k principu zónování a rozčlenění funkcí města podle potřeb územních plánů, které považuje za jednoznačné potlačování všeho kromě záměrů urbanistů.¹³¹

Jane Jacobsová se svou kritickou knihou odstartovala velký obrat v dějinách moderního urbanismu, který ve výsledku znamenal odsouzení zásad modernistického územního plánování vycházejícího z athénské charty a nastolení nových principů. Představme si tedy základní body její teorie.

¹³⁰ česky: Jacobsová, J.: *Smrt a zánik amerických velkoměst*. Praha, Odeon 1975.

¹³¹ srov. Jacobs, 1975, s. 23 n.

Autorka zkoumá a obdivuje velkoměsto ve všech jeho přirozených polohách, přednostech i nedostacích. Nejdůležitějším východiskem plánování města je pro ni respektování jeho vlastního života a přirozených mechanismů, jež ho utvářejí. Její náhled na problematiku urbanismu vychází ze zcela opačných pozic než jsou ty, které vyznávali avantgardisté a modernisté. Zásadně nesouhlasí s umělým plánováním struktury měst podle utopických vizí o lepší či ideální budoucnosti. Jsou jí cizí projekty na zlepšení životních podmínek obyvatel velkoměst vytvořené architekty akademicky od stolu a postavené na zelené louce.

Ústředním slovem její teorie města je *rozmanitost*. Ve své knize na mnoha příkladech dokládá, že primárním předpokladem pro zdraví města a jeho obyvatel je jeho rozmanitost čili pestrost lidí, funkcí, denního provozu, ekonomických záměrů a činitelů atd. Urbanistickým principem by tedy mělo být vytváření a udržování rozmanitosti jednotlivých částí měst, protože pouze rozmanité čtvrti jsou krásné, úspěšné a bezproblémové. Na základě toho formuluje Jacobsová následující postuláty:

„K tomu, aby bylo možné vytvořit v městských ulicích a obvodech bohatou rozmanitost, jsou nutné čtyři podmínky:

1. Obvod, a to co možná nejvíce jeho jednotlivých částí, musí plnit více než jednu základní funkci, a nejlépe více než dvě. Tyto funkce musí zajišťovat přítomnost lidí, kteří vycházejí do ulic v různém časovém režimu a jsou zde z různých důvodů, ale mohou společně užívat mnoha zařízení.

2. V obvodě musí být většinou malé bloky; to znamená, že tam musí být hustá uliční síť a mnoho příležitostí odbočit na nárožích.

3. V obvodě se musí mísit budovy různého stáří a v různém stavu a musí mezi nimi být i velký podíl starých budov. Toto střídání budov musí být dosti časté.

4. V obvodě musí být dostatečná koncentrace lidí, ať jsou tam z jakýchkoliv důvodů. V tom je zahrnuta i koncentrace lidí, kteří jsou v obvodě, protože tam bydlí.

....Tyto čtyři podmínky společně vytvářejí efektivní funkční nároky.....za předpokladu, že se tyto čtyři podmínky uplatní, měl by tento obvod být schopen plně rozvinout svůj potenciál.“¹³²

Postřehy, teze a návrhy novinářky Jacobsové nejsou sice formulovány příliš odborným jazykem ani sestaveny do nějakého funkčního teoretického paradigmatu, staly se však zásadním stimulem k překonání problematického urbanistického konceptu a ke genezi nových způsobů územního plánování měst.

Přínosy a perspektivy

V zájmu objektivního popisu problematiky sídlišť musíme také uvést nesporné přínosy tohoto druhu bytové výstavby. Především je to zásadní kvantitativní nasycení bytové potřeby, které v dosavadní historii nemá obdoby. Velkému množství lidí se dostalo vlastního bydlení v poměrně komfortních podmínkách dostatečného provětrávání a přístupu slunečního svitu. Jejich byty splňují vysoké nároky na vybavení a hygienu – mají dálkové vytápění, vlastní koupelnu i WC, teplá voda je tu samozřejmostí. Obyvatelům sídlišť byly poskytnuty zelené plochy k relaxaci, i když v poněkud nedotvořené formě, a vyloučením dopravy z blízkosti domů se výrazně zvýšila jejich bezpečnost. Pro život a volný čas dětí se stala sídliště s dětskými hřišti i jinými herními prvky a bez aut dobrým útočištěm.

Monotónnost, gigantičnost i častá bezúčelná prázdnota prostranství obklopující bytové domy jako urbanistický koncept vypovídá mnohé o životě společnosti, která takováto sídliště zbudovala. Panelová sídliště jsou do jisté míry symbolem dehumanizované doby komunismu, výsledkem neorganického utváření tehdejší společnosti a necitlivého nakládání s lidským potenciálem. Musíme si však uvědomit, že tento symbol je stále živoucím domovem pro statisíce lidí, a že tedy problematika identifikace, odcizení, kulturnosti prostředí i sociální skladby jeho obyvatel je stále velmi aktuální a neměla by být odbornou veřejností opomíjená.

¹³² viz Jacobs., 1975, s. 90

Všeobecná kritika panelových sídlišť a obecně masové bytové výstavby druhé poloviny 20. století směřuje k ukončení této architektonicko urbanistické etapy a usiluje o nový způsob rozvoje měst. Značná část odborné i laické veřejnosti volá po návratu k tradičním starým formám městských sídel, jimiž jsou polyfunkční ulice s prostory bytovými, obchodními i průmyslovými; orientované do uzavřenějších bloků, poskytující plynulý přechod mezi veřejným a soukromým prostorem, a vytvářející náměstí či jiná centrální prostranství. Cílem je zvýšit zajímavost, rozmanitost a tím i přitažlivost obytných zón a zrušit neurbánní charakter sídlišť. Není však v současném stavu civilizace možné jednoduše se vrátit ke starým formám a urbanistickým principům, které jsou již dnes anachronické. Vývoj společnosti směřuje od malých obchodů a provozoven služeb, které byly významným činitelem polidštění městských ulic, ke sdružování do velkých komplexů a v podstatě sleduje tendenci monofunkčnosti. Dnešní urbánní celky ovlivňované téměř výhradně tržními zásadami přirozeně utvářejí oblasti kancelářské, určené pro trávení profesního času, oblasti obchodní, které jsou zhusta spojené se sportovním i kulturním vyžitím, a oblasti obytné, kde lidé tráví svůj volný čas v soukromí svých bytů a domů. Město se tak bez regulačních zásahů státní správy stává komplexem monofunkčních okrsků, jehož koncept byl překonán a sociálními vědci vyvrácen již v 80. letech minulého století a teprve budoucnost ukáže, jaké potíže současný způsob organizace měst společnosti přinese.

Kromě změn v urbanistickém schématu měst přinesla nová liberální doba i nebyvalý rozvoj příměstské či takzvané satelitní zástavby. Kolem všech větších měst se velmi rychle rozrůstají zcela urbanisticky a architektonicky neuspořádané obytné aglomerace tvořené různě provedenými většinou typovými rodinnými domky. Vznik „satelitních městeček“ sice rozšířil možnosti bydlení městských obyvatel a poskytl jim kvalitní obytné prostory, nijak však nepřispěl ke zvýšení kultury obytného prostředí. Historik architektury R. Švácha tento fenomén komentuje slovy: „Dlouho jsem si myslel, že nemůže být nic horšího než výstavba panelových sídlišť. Ale realita po roce 1989 mi tenhle omyl vyvrátila. Ty takzvané

beverly hills, nekontrolovaně rostoucí kolem každého většího českého města, jsou podle mě ještě něčím horším. Například už tím, jak hrozně ne hospodárně nakládají s obrovskými pozemky, doslova zamořují okraje všech českých měst, v mnoha případech velmi krásné krajiny.“¹³³

Z kontrastu mezi centrálně rigidně plánovanou výstavbou panelových sídlišť a dnešní podobou nekontrolovaného zastavování volných ploch ve městě i na periferiích vyplývá, že nejen naprostá regulace, ale i její absence jsou nesprávnou cestou pro dobrý rozvoj měst a obcí.

¹³³ viz Ševčík, Beneš, 2009, s. 78

V. ZÁVĚR

Vznik sociologie bydlení jako samostatné vědní disciplíny podnítil neutěšený stav, v němž se vlivem živelné industrializace, migrace obyvatelstva a nekontrolované výstavby nacházela velká evropská a americká města, která počátkem 20. století již přestávala sloužit jako funkční domov především příslušníkům nižších sociálních vrstev. Na vzniklou situaci bytové nouze a nevyhovujícího městského životního prostředí reagovala politická reprezentace, vědecké i kulturní kruhy.

Významným činitelem v otázce řešení bytového problému se stala architektonická avantgarda, umělecko – teoretický proud kulturního hnutí meziválečné avantgardy. Toto uskupení mělo mezinárodní charakter a velkou úlohu v něm sehráli také českoslovenští architekti, teoretici a umělci. Mezi nimi byl nejvýraznější postavou Karel Teige, který ve svém rozsáhlém díle artikuloval program levicové avantgardy. Tento konstruktivista, funkcionalista i surrealista se zabýval otázkami sociálního bydlení a podrobně rozpracoval koncepci kolektivního bydlení, v němž spatřoval ideální obytnou formu budoucnosti. V rámci konceptu kolektivního obydlí vytvořil na základě studia bytového provozu a lidských potřeb také funkční model nejmenšího bytu.

Projekt komunitního bydlení v kolektivních domech sdružených do samostatných městských okrsků se zakládal na utopické vizi budoucí společnosti složené z lidí s unifikovanými životními potřebami a zájmy, v jejímž popředí bude takzvaná lidová vrstva. Ústřední myšlenkou a nezbytnou podmínkou pro zavedení kolektivního bydlení je zánik individuální tradiční domácnosti, která byla dosud vždy jádrem lidského obydlí. V novém způsobu bydlení ji nahradí veřejné komunitní služby umístěné ve společných prostorách domů, které budou zajišťovat veškerý chod domácnosti, pod nímž je myšleno vaření, praní, ale i péče o děti či nemocné. Rodinná domácnost tak bude zrušena, což se výrazně projeví ve vnitřních dispozicích nových obydlí.

Myšlenka kolektivního bydlení měla značný ohlas v levicových intelektuálních kruzích, avšak u většinové společnosti a především v nižších společenských vrstvách, které byly jejím primárním objektem, narazila na lhostejnost a nepochopení. Přestože bylo v Evropě realizováno několik kolektivních domů, celkově skončila vize komunitního bydlení krachem. Příčiny jejího neúspěchu jsou rozličné a složité, zdá se však, že hlavním problémem pozoruhodné koncepce byla její přílišná utopičnost. Autoři sociálně-architektonického experimentu podcenili člověka a lidskou přirozenost a nadhodnotili možnosti a exaktnost společenských věd. Zásadní slabinou celé teorie se stal také předpoklad o nevyhnutelnosti sociální revoluce a vítězství dialekticky materialistického pohledu na svět, k němuž sice po druhé světové válce v části Evropy oficiálně došlo, avšak revoluční změna zasáhla pouze společnost zvnějšku, nikoli základní strukturu individuálního smýšlení či jednání lidí a jejich přirozených potřeb.

Po druhé světové válce a únoru 1948 bylo v Československu téma zlepšení bytové kultury obyvatel stále aktuální. Mladý socialistický stát vytvářel plány na novou výstavbu i na změny v uspořádání měst. Ve svých záměrech formálně vycházel z idejí předválečné avantgardy, která však již fakticky byla režimem potírána. Základním zájmem státu v této oblasti se stalo naplnění bytové potřeby společnosti. Nová výstavba tak byla motivována především kvantitativně. Proklamované zásady výstavby, jimiž byla industrializace, standardizace, funkčnost a ekonomizace vycházely ze závěrů avantgardistů, jejich realizace však byla pouze povrchní a zdeformovaná podle utilitaristických potřeb režimu a institucí, které ho reprezentovaly. Výsledkem těchto záměrů jsou panelová sídliště, která sice nebyvalým způsobem vyřešila bytovou nouzi, stala se ale pro své obyvatele velmi rozporuplným životním prostředím a způsobila společnosti řadu závažných sociálních problémů.

K problematickému vyznění velkých sídlištních komplexů přispěla rovněž dobově podmíněná bezvýhradná akceptace modernistického urbanismu vycházejícího ze zásad koncepce *zahradního města*, který nesplnil očekávání o spáse moderních velkoměst. Stal se sice technicky a prakticky vhodným způsobem

uspořádání lidských sídel, avšak díky své nepřirozenosti nesplňoval kulturní nároky na obytné prostředí.

Tato práce je výsledkem úsilí o popis vývoje výjimečného a svou dobu výrazně přesahujícího myšlenkového proudu, který bývá nazýván architektonickou avantgardou. Byla motivována snahou o představení inspirativních avantgardistických idejí, jež v sobě spojují hluboký zájem o společnost s umělecko - technickou fascinací mocí architektury. I přes mnohou vyslovenou kritiku považujeme představitele avantgardy v čele s Karlem Teigem za stále nepřekonané a pozoruhodné osobnosti, jejichž dílu se bez ostychu může obdivovat i naše jednadvacáté století.

LITERATURA:

- Dluhoš, Eric: Karel Teige a nezdar levé avantgardy, in: Umění XLIII, 1995
- Frampton, Kenneth: Moderní architektura. Kritické dějiny. Praha, Academia 2004
- Hnilička, Pavel: Sídlní kaše. Praha, Era 2005
- Honzík, Karel: Necessismus. Myšlenka rozumné spotřeby. Praha 1946 (Honzík, 1946 I)
- Honzík, Karel: Tvorba životního slohu, Praha, Nakl. V. Petr 1946 (Honzík, 1946 II)
- Honzík, Karel: Za obzorem věčnosti. Praha, Arbor vitae 2002
- Honzík, Karel: Ze života avantgardy. Praha, Čs. spisovatel 1963
- Hrůza, Jiří.: Charty moderního urbanismu, Praha, Agora 2002
- Jacobs, Jane: Smrt a život amerických velkoměst. Praha, Odeon 1975
- Kroha, Jiří: Sociologický fragment bydlení, Praha 1932
- Librová, Hana: Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti, Brno, Veronica a hnutí Duha 1994
- Musil, Jiří: Jak se formovala sociologie bydlení, in SČ 2/2005
- Musil, Jiří a kol.: Lidé a sídliště, Praha, Svoboda 1985
- Musil, Jiří: Sociologie bydlení, Praha, Svoboda 1971
- Nový, Oldřich: Česká architektonická avantgarda, Praha, Prostor 1998
- Pechar, Josef, Urlich, Petr: Programy české architektury. Praha, Odeon 1981
- Rjabušin, Alexandr V.: Domov budoucnosti, Praha, Odeon 1980
- Schmeidler, Karel a kol.: Sociologie v architektonické a urbanistické tvorbě, Brno, PC-DIR 1997
- Ševčík, Oldřich, Beneš, Ondřej: Architektura 60. let, Praha, Grada 2009
- Šmejkal, František: Utopie avantgardy. Umění 1995, XLIII, s. 2-7
- Švácha, Rostislav: Forma sleduje vědu. Karel Teige a český vědecký funkcionalismus 1922-1948, Praha Galerie Jaroslava Fragnera 2000
- Švácha, Rostislav: Funkcionalistická tvorba architekta Václava Hlinského, in: Umění XLIII, 1995

Švácha, Rostislav: Karel Teige jako teoretik architektury. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica, Philosophica – aesthetica 16. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 1998

Švácha, Rostislav: Od moderny k funkcionalismu, Praha, Odeon 1985

Švácha, Rostislav: Sovětský konstruktivismus a česká architektura. Umění XXXV, 1988

Teige, K.-Kroha, J.: Avantgardní architektura, Praha, Čs. spisovatel 1969

Teige, Karel: 3. mezinárodní kongres moderní architektury v Bruselu, in Stavba IX, 1930-1931

Teige, Karel: Konstruktivismus a likvidace umění, Disk II, 1925

Teige, Karel: K teorii konstruktivismu in: Stavba VII, 1928-29

Teige, Karel: K sociologii architektury, Praha, Odeon 1930

Teige, Karel: Mechanická krása, in Stavba VIII, 1929-30,

Teige, Karel: Nejmenší byt, Praha, Nakl.V. Petra 1932

Teige, Karel: Odpověď na anketu Tvorby. Tvorba 1930

Teige, Karel: O humoru, clownech a dadaistech, Sršatec, IV

Teige, Karel: Poetismus in Avantgarda známá neznámá I, Praha, Svoboda 1970

Teige, Karel: Předmluva o architektuře a přírodě, s. 13 in: Žák, L.: Obytná krajina. Praha, S.V.U. Mánes – Svoboda 1947

Teige, K.: Sovětská architektura, Praha 1936.

Teige, K.: Svět stavby a básně, Praha, Čs. spisovatel 1966.

Žák, Ladislav: Obytná krajina, Praha, S.V.U. Mánes – Svoboda 1947

Žák, Ladislav: Zahrada, sad, krajina jako obytný prostor, in: Architektura IV, 1942